

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования и науки Республики Тыва Управление
образования администрации муниципального района "

Улуг-Хемский кожуун Республики Тыва"МБОУ

СОШ с.Эйлиг-Хемский

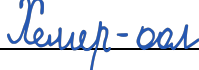
РАССМОТРЕНО

На педагогическом
совете

МБОУ СОШ с.Эйлиг-Хем
Протокол №1 от «30» 08
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

ЗДУВР

Хемер-оол Х. Б

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Симдын В. М
Приказ №7 от «30» 08 2023
г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета ««Родная (тувинская) литература»

для обучающихся 5-9 классов

Эйлиг-Хем
2023

ДОПЧУЗУ

Тайылбыр сөс	3
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн нийтл характеристиказы	4
Төрээн (тыва) чогаалды өөрөдириний сорулгалары	7
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн өөрөдилгө планында туружу	9
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн ужур-уткалыг кезээ	10
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн кол нийтл өөрөдилгө деңнелинге шингээткениний түңнелдери.....	16
Чижек календарь-тематиктиг планнаашкын	33
5 класс (68 ш.).....	33
6 класс (68 ш.).....	41
7 класс (68 ш.).....	49
8 класс (68 ш.).....	56
9 класс (68 ш.).....	64
Класстан дашкаар ажылдар.	74
Эртемни өөрөнгенин түңнээр байдалдар болгаш аргалар.	78
Төрээн (тыва) чогаал эртемийн шингээткенинийн түңнелдери	81
Ажылчын программанын сорулгаларын боттандыар байдалдар.	86

ТАЙЫЛБЫР СӨС

Төрээн чогаал эртемниң өөредилге-методиктиг комплекзинге хамааржыр ажилчын программа «Кол ниити өөредилгениң 5–9 класстарынга «Төрээн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасынга» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрээн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарынга дүүштүр кылдырган.

Өөредилгениң Федералдыг күрүне стандартызының (улаштыр – ӨФКС) «Родной язык и родная литература» деп өөредилге кезээнде киирген «Төрээн чогаал» эртемниң шиңгээткениниң түңнелдерин кичээнгейге алган. Программада Россия Федерациязының хамаатызының мөзү-шынар сайзыралынга болгаш кижизидилгезинге хамаарышкан Концепциясында айыттырган чүүлдерни болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын, ол ышкаш Россия чоннарының хамааты ниитилелинге хамаарышкан эп-сеткил каттыштырылгазы, культуралар аразында чөптүг харылзаа тургузар сорулгаларының бүгү байдалдарын барымдаага ап, өөренип көргөн.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрээн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың школаларының өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринге, хамааты туружун тодарадырынга, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин хевирлээринге ук эртемниң салдары улуг.

Россия Федерациясында өөредилге адырында «2100 чылдың школазы» төлөвилелдин чугула угланышкыннарының бирээзи уругларны амыдыралга белеткеп каары бооп турар. Школага шиңгээткен билиин амыдыралга чөптүг ажыглап, ниитилелге бодун таарымчалыг алдынып база

шын ужур-уткалыг чурттап билир кижини белеткээринге эртем бүрүзү аразында харылзаалыг, өөредилге болгаш кижизидилге ужур-уткалыг.

Чогаал эртеми – амыдыралдың көрүнчүү, ындыг болганда, төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредириниң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажилдары тыва чогаал эртемин амыдырал-биле холбаалыг, Россия чоннарының болгаш даштыкы чогаалчыларның чогаалдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг, мөзү-бүдүжү чараш болурунга өөредир аргалыг база уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның эстетиктиг көрүжү делгем болурун быжыглаар өөредиглиг болгаш кижизидикчи салдарлыг. Уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидип, эстетиктиг негелделерин хандырып, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш ниитилел долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, ханы угаап боданып амыдыраарын чогаал кижизидер.

Чечен чогаал-биле харылзаа уругларның угаап-боданыр арга-шинээн сайзырадыр. Чогаалчының делегейи, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныштырар арганы уругларга бербишаан, чогаал чоннуң амыдыралындан, улустуң аас чогаалындан, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазындан үндезинин ап турарын башкы билиндирер. Бодун долгандыр турар чүүл бүрүзүн үнелеп чурттаарын сүмелээн кандыг-даа чогаал уругнуң билиин делгемчидер, делегей-биле харылзааны тудуп өөрениринге чаңчыктырар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле чоок таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле

деңнеп, чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып өөрениринге чаңчыктырар.

Амыдыралды чүгле сеткил-хөлзээшкинниг хүлээп эвес, а янзы-бүрү талаларындан медреселдii-биле сайгарып чаңчыгарын уругларга өөредири – төрөөн чогаал эртемниң сорулгазы, ынчангаш чогаалды төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, сайгарып шингээттирери дыка чугула. Ынчангаш чогаал эртемни «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Өөредилгениң «Филология» кезээнде «төрөөн (тыва) чогаал» болгаш «төрөөн (тыва) дыл» эртемнери аразында сырый холбаалыг, ук эртемни өөренигиниң түңнелинден төрөөн дылынга ынаа, хумагалыы, тыва чогаалды, Тываның төөгүзүн, алдарлыг кижилерин билир арга-шинээ тодарттынар. Тыва чуртунуң ёзулуг хамаатыларын хевирлээр өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары ийи эртемни Тываның төөгүзү, географтыг девискээри дугайында болгаш өске-даа эртемнерни сырый холбаштырып өөреткенинден боттаныр. Уругларның аас болгаш бижимел чугаазын байыдары, кандыг-даа байдалдарга дүүштүр чугаа культуразын сагып билири, харылзажылганың шын, чогумчалыг талаларын ажыглап шыдаар арга, мергежилдерни шингээттирери чогаал болгаш дыл кичээлдериниң чергелешкек үндезин сорулгалары болуп турар. Ындыг болганындан чогаал дылының уран-чечен аргаларын ханы сайгартып өөредир ажылдар сөс бүрүзүнүң онзагайын эскерер, лексиктиг уткаларынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугаага төрөөн дылының чаражын илередип билиринге, чөптүг ажыглаарынга, лингвистиктиг ханы сайгарылгалыг ажылдарны кылып өөрениринге, боданырынга уругларны чаңчыктырар, кижизидер.

5-ки класстан эгеллеп уруглар мурнунда класска өөрөнгөн билиглерин улам быжыглап, улаштыр кол ниити өөредилгениң негелделеринге дүүшкен литература теориялыг терминнер-биле таныжар, чечен чогаалдың дылының

чурумалдыг аргаларының чогаалга салдарлыын илередип, найырал, төөгү, бойдус камгалалы болгаш өске-даа темаларга бижиттинген чогаалдар-биле таныжылгазын уламчылап, сайгарып өөренир.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИН ӨӨРЕДИРИНИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Сорулга: төрээн (тыва) чогаал эртеминге даянып, сагыш-сеткил, делегей көрүүшкүнү делгем, чаагай үзел-бодалдыг, чогаадыкчы аргашинектиг, кижилер аразында харылзажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир, бедик хамааты туруштуг кижини өөредип, кижизидип, сайзырадырынга *таарымчалыг байдалдарны тургузары*.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

– амыдыралды бүгү талалыг онзагай көргүзер уран чүүлдүң бир хевири болур чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкыны-биле хүлээп номчуурун эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап, өөренип, деңнеп өөрениринге чаңчыктырары;

– чогаал, сөзүглел төрээн чонунуң ыдыктыг үнелериниң, чаңчылчаан амыдыралының үндезинин илереткен чепсек дээрзин билиндирери;

– төрээн (тыва) болгаш Россия чоннарының биче буурай база делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрениринге төрээн дылдың үнезин, ооң эгээртинмес байлаан медреселдii-биле ажыглап өөренирин билиндирер ажылдар;

– чечен чогаал авторнуң онзагай, бот-тускайлаң, уран-чечен делегейи, уран чүүлдүң бир хевири дээрзин таныштырар ажылдар;

– чогаал эстетиктиг болгаш мөзү-шынар илередир чепсек дээрзин тодарадыр ажылдар;

– тема болгаш идеяны тодарадырынга сөзүглелдин ужур-утказын, дылының уран чурумалдыг аргаларының, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын тодарадыр ажылдар;

– тыва чогаалды өске чогаалдар-биле, уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажилдар;

– уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр ажилдар;

– класска азы бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга хамаа-рыштыр шүтүмчүлелдиг чүүлдерни, үнелелдерни бодунуң деңнели-биле угаап-бодап, шын чугаалап, бижип өөрениринге чаңчыктырар ажилдар;

– чогаалда чуруттунган амыдыралды бүгү талазындан өөренип көрүп, чогаал маадырларынга, хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын, туружун илередип өөренирин хевирлээр ажилдар;

– аас болгаш бижимел ажилдарга бодалын чогаал сөзүглели-биле бадыткап, тода илередип өөредиринге угланган ажилдар;

– бижимел чугааның хевирлерин (тоожуушкун – бердинген чижекке дүүштүр сөзүглелди тургузары; угаап-сайгарары – айты-рыгларга бижимел харыы бээри; тодарадып бижири – маадырның ха-рактеристиказын тургузары) күүседип өөрениринче угланган ажилдар;

– бодунуң көрүжү-биле сөзүглел чогаадып шыдаар база чуруктарга даянып, чогаадыкчы арга, мергежилди сайзырадыр ажилдар;

– өске чоннарның ёзу-чаңчылдарын сонуургаар, кижилер-биле эптиг-чөптүг харылзажылганы кижизидеринче угланган ажилдар;

– кандыг-даа чогаалдарны номчуп, амыдыралчы билиглерни шингээди ап, хостуг үезин шын ажыглап өөредир ажилдар;

– чечен чогаал – чогаалчының (авторнун) делегейи, ооң амыдыралды номчукчуга таныштырарының хуу көрүжү дээрзин уругларга таныштырары, угаан-медерелинге быжыглаар ажилдар;

– номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажилдар;

– чечен чогаалды медерелдиг, утказын ханы билип номчууру ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирип, бот-тускайлаң ном номчуурунга хереглелин хандырып, чаа чогаалдарны сонуургап номчуурунга кижизидер ажилдар;

– тыва дылынга, ёзу-чаңчылдарынга хумагалыг болурун кижизидер ажылдар;

– чогаалдарга болгаш уран чүүлдүн өске хевирлеринге даянып, кижизиг аажы-чаңга, хамааты бот-медерели бедик, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар;

– өөреникчилерниң аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадыр ажыл-чорудулга.

–

ТӨРӨӨН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чогаал эртемин албан өөредир сүмө ёзугаар өөредилгениң Федералдыг базистиг планында кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдир 4 дугаар вариантыны боттандыраарынче угландырган турган¹. Ук вариант ёзугаар төрөөн (тыва) чогаалды өөредириниң хуваалдазын 5–9 класстарга тус-тузунда 102 шакка үлелгелиг берген.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының *доктаалдары болгаш дужаалдары* база Россия Федерациязының өөредилге черлеринге чижек өөредилге планнарынга, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының кол ниити болгаш ортумак (долу) өөредилгеге төрөөн (тыва) чогаал эртемин шиңгээдиринге шактар үлелгезинге чаңгыс эвес өскерилгелер тургулай бээрин болгаш ажылчын программаның тургузукчуларынга ортумак байдалды тургузарын чугулага ап, бердинген Програмада төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрениринге 68 шакты чижеглей кылган.

---

¹ 2021–2022 өөредилге чылында Тыва Республиканың өөредилге черлеринге өөредилге планнарын тургузары-биле ажылдап кылдырган методиктиг сүмелер (ТР-ниң өөредилге яамызының дужаалы № 829-д, июнь30, 2021 ч.). Тус-тус өөредилге организацияларынга ажылчын программаның тургузукчулары школазының угланышкыннарынга дүүштүр шактарны таарыштыр салып алыр аргалыг.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЛИТЕРАТУРА ЭРТЕМИНИҢ УЖУР-УТКАЛЫГ КЕЗЭЭ

5 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Тоолдар. Дириг амытаннар дугайында тоолдар: «Чеди иелиг Чес-Мыйыс», «Кускун биле үгү».

Хуулгаазын тоолдар: «Тос оолдуг Доктагана кадай».

Анаа тоолдар: «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы», «Балыкчы Багай-оол».

Фольклор. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызык.

Авторлуг тоолдар.

Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыктыгыл?».

Сюрюн-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа».

Чулдум Ч. М. «Тарааның тывылганы».

Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганыл?», «Чартык арбай».

Тыва проза

Куулар Н.Ш. Тоожу «Танаа-Херелдин чуртунда» (шилиттинген эгелер).

Кужугет М. А. Чечен чугаа «Азыранчып чорааш...».

Саган-оол О. К. Чечен чугаа «Эжишкилер».

Сарыг-оол С.А. “Эдер амытаннар” (тоожудан эге).

Сувакпит О. О. Чечен чугаа «Аът чарыжы».

Суван Ш. М. Тоожу «Хүн-Херелден аалчылар», чечен чугаа «Кара-Баштыг».

Сюрюн-оол С. С. Чечен чугаа «Ус-кушкаш».

Өлчей-оол М.К. “Тергелиг аът” (“Хөөрээрнин чугаалары” деп номдан).

Чадамба Л. Б. Тоожу «Аян-чорук» (шилиттинген эгелер).

Эргеп М. С. Тоожу «Өдүгенде чайлаг» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Иргит Л. Х. Басня «Теве».

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Сиген шөлүнге», «Эзимнернин ыры».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Таваар, маажым бадып келгеш...».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Ынак Тывам».

Серен С. С. Басня «Ном биле Портфель».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк “Ном”, «Маадыр Чүргүй-оол».

Сувакпит О. О. Шүлүк «Россияга алдар», «Кечил-оолдун солдаттары»; басня «Арзылаң биле Пар».

Үержаа А. (А. Ү. Күжүгет). Шүлүк «Ие дылым».

Тыва драматургия

Донгак Э. Л. Шии «Буянның амытаннар».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Леонардо да Винчи. Притчалар. «Итпиктер болгаш оларның оолдары», «Пеликан».

Муса Джалиль. Шүлүк «Укчугаштар».

Санги В. М. Тулаага ужуражышкын («Баштайгы олча» / “Время добычи” деп номдан).

Литература теориязы

Деңнелге. Улустуң аас чогаалы. Тоолдар. Эпитет. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр. Тывызыктар. Пейзаж. Авторлуг тоолдар. Диригжидилге. Басня.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө». Сарыг-оол С. А. «Ном». Сувакпит О. О. Басня «Арзылаң биле пар», шүлүк «Россияга алдар». Үержаа А. Шүлүк «Ие дылым».

6 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар.

«Ай, хүн», «Үгер канчап дээрже үне бергенил?», «Кижиганчап эң-не күштүг амытан болганыл?», «Чеди-Хаан сылдыс», «Күскениң чылга киргени», «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа», «Хайыракан дагларының дугайында», «Теве-Адар».

Төөгү чугаалар. «Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа», «Кыры сөөгү», «Хөөмейлээр Бүдүкпен».

Улустуң ырлары. «Кадарчы», «Ала караан дешкен болза», «Межегей», «Самагалдай», «Хандагайты», «Очалаңдан кедилерин», «Тооруктуг долгай тандым», «Өдүген-Тайга», «Чашпы-Хем». «Алды баштыг Кара-Дагны», «Дөге-Баары».

Улустуң ырлары. Кожамыктар.

Алгыш-йөрээлдер. Хам алгыштары.

Авторлуг тоолдар. Сарыг-оол С. А. «Агар-Сандан ыяш».

Тыва проза

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Хлеб».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Ол-ла Маскажык».

Сувакпит О.Ө. Чечен чугаа «Буянның сергези».

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Кижиганчап», «Азыранды».

Тока С. К. Роман «Араттын сөзү» (шилиттинген эгелер).

Ойдан-оол Х. М. Тоожу «Эзир» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Өгге йөрээл».

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Козлова С. В. Шүлүк «Аъттыг-шеригжи кыс».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Молдурга С. Б. Шүлүк «Амытаннар чылы».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Сүрүң-оол С.С. «Аът биле оор».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Чаргы».

Танова Е. Т. Шии «Илбилиг согун».

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Братъя Гримм. Тоол «Ак чылан».

Бурят улустуң аас чогаалы. Алтаргана.

Крылов И. А. Басня «Шиижек биле көгө буга».

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай»
(шилиттинген эгелер).

Оралбаев У. О. Шүлүк «Тыва черге мөгейиг».

Литература теориязы

Мифтер, тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырылары. Гипербола болгаш литота дугайында билиг. Басня дугайында билиг. Чогаал маадырының дугайында билиг. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг далалары.

Шээжилээр чогаалдар

Доржу М. Б. Шүлүк «Экии, Тывам!».

Кудажы К-Э. К. Басня «Маргылдаа».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Күс».

Тока С. К. Тоожу «Араттын сөзү» («Мерген» деп эгеден үзүндү).

7 КЛАСС

Улустуң аас чогаалы

Маадырлыг тоолдар (эпос). «Танаа-Херел» «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей».

Тыва проза

Бадра И. У. Роман «Ужудукчу Кидиспей» (шилиттинген эгелер).

Доржу М. Б. Чечен чугаа «Дайынныг кино көргеш».

Иргит И. Б. Чечен чугаа «Эргим Уля угбай».

Кенин-Лопсан М. Б. Тоожу «Хайыралыг Калчан-Шилгим» (шилиттинген эгелер).

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Кызыл-Бөрттүг» (шилиттинген эгелер); чечен чугаа «Степан Сарыг-оолдун плантациязы».

Пюрбю С. Б. Тоожу «Эргеппей дугайында тоожу» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. «Найырал».

Сарыг-оол С. А. Чечен чугаа «Соругга», роман «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилиттинген эгелер).

Суван Ш. М. Чечен чугаа «Чээн оол».

Тока С. К. Роман «Араттың сөзү» (шилиитинген эгелер).

Ховенмей Б. Д. Чечен чугаа «Чүү болганыл?» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Кужугет М. А. Шүлүк «Бак сагыш башка халдаар».

Даржай А. А. Шүлүк «Авамга», шүлүк «Ровнога төрүттүнген шүлүктөр».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Лудуп Р. Д. Шүлүк «Улаастайга», «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг».

Пюрбю С. Б. Шүлүк «Төрээн дылымга».

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Алдан-маадыр».

Серен-оол В.С. Шүлүк «Каң-кыс».

Сувакпит О.Ө. «Ылар», «Сат Бүрзекей дугайында баллада».

Тыва драматургия

Кудажы К-Э. К. Шии «Он бир».

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Цэдэв Дожоогийн. Шүлүк «Гобиде өг».

Элляй С. Р. Шүлүк. «Экии, тыва чонум!».

Литература теориязы

Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг. Чогаалдың темазы болгаш идеязы. Чечен чугаа дугайында билиг. Тоожу дугайында билиг. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг. Шүлүк дугайында билиг. Шии дугайында билиг.

8 КЛАСС

Тыва проза

Байсалова З.С. Чечен чугаа «Тайга ээзи».

Доржу М.Б. Новелла «Даг эзири».

Дуюнгар М. М. Чечен чугаа «Авамның тону».

Кудажы К-Э. К. Тоожу «Тараа» (шилиттинген эгелер), «Танды кежии»

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Иениң салым-хуузу» (шилиттинген эгелер).

Ховалыг М. Б. Тоожу «Ыдыктаан тук» (шилиттинген эгелер).

Чамыян К. Д. Тоожу «Ханы дазыл» (шилиттинген эгелер).

Тыва поэзия

Даржай А. А. Сонет «Авамга чечээм».

Доржу М.Б. Шүлүк «Аас чогаалы».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүн ужары» (өөрлөш шүлүктен шилилге).

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүн кижизи мен», шүлүк «Дыт».

Намзырай З. А. Шүлүк «Дуруяалыг шөл», шүлүк «Авам мени манап орар»

Сарыг-оол С. А. Шүлүк «Херээжен», шүлүк «Авамның ынак оглу», шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилиттинген эгелер).

Сюрюн-оол С. С. Шүлүк «Ырла, Хемчик».

Уержаа А. (А. У. Кужугет). Шүлүк «Ажыл», шүлүк «Үш чүс харлыг кускуннуң чагыы».

Ховалыг А. Х-О. Шүлүк «Үш үнө».

Тыва драматургия

Кок-оол В. Ш. Шии «Самбажык».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилиттинген эгелер).

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы.

Неверов А. С. Тоожу «Аыштыг-чемниг Ташкент хоорай» (шилиттинген эгелер).

Пушкин А.С. Шүлүк «Тураскаал».

Шиллер Ф. И. Шии «Кара сагыш болгаш ынакшыл» (шилиттинген эгелер).

Чогаал теориязы

Шүлүглел дугайында билиг. Шии дугайында билиг. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.

Шээжилээр чогаалдар

Кюнзегеш Ю. Ш. Шүлүк «Чөөн чүктүн кижизи мен».

Кенин-Лопсан М. Б. Шүлүк «Хүттүн ужары» (шилилге-биле).

Кудажы К-Э. К Тоожу «Тараа» (шилилге-биле).

Куулар Ч. Ч. Тоожу «Шораан» (шилилге-биле).

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Улуг-Хемим» (шилилге-биле), шүлүк «Херээжен»; шүлүк «Авамның ынак оглу».

Сарыг-оол С. А. Либретто «Чечен биле Белекмаа» (шилилге-биле).

9 КЛАСС

Эрте-бурунгу түрк бижимел

«Күлтегин» («Күлтегинге тураскааткан биче бижик»). «Означенное суурдан тывылган бижик».

Тыва проза

Даржай А. А. Тоожу «Оңгар» (шилиттинген эгелер), чечен чугаа «Он рубль».

Куулар Н. Ш. Тоожу «Аңнаашкын соонда болчаг» (шилиттинген эгелер).

Саган-оол О. К. Тоожу «Арат чоннуң мурнундан» (шилиттинген эгелер).

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилиттинген эгелер).

Сегленмей Ф. Ш. Тоожу «Тын дээш демисел» (шилиттинген эгелер).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилиттинген эгелер).

Тока С. К. Очерк «Каргыга чорааным».

Тыва поэзия

Даржай А. А. Шүлүк «Бурунгунуң изи-биле» шүлүк «Авамга», шүлүк «Тыва дылым».

Идам-Сюрюн М. Ы. Баллада «Союспаң».

Иргит И. Б. Шүлүк «Көжээ дажы».

Кюнзегеш Ю.Ш. Баллада «Көк-Эл», баллада «Багырның хылыжы».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей».

Намзырай З. А. Шүлүк «Аяк хээлиг Тыва чуртум».

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун», «Үш чүве дудуу».

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек», шүлүк «Кара-Суг», шүлүк «Тулчуушкунче», шүлүк «Хайыракан», баллада «Кызыл кош».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилиттинген эгелер).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Тыва драматургия

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот».

Россия чоннарының литературы. Делегей литературы.

Распутин В. Г. Тоожу «Дириг чорааш черле утпа» (шилиттинген эгелер).

Шекспир В. Шии «Ромео биле Джульетта» .

Чогаал теориязы

Очерк дугайында билиг. Баллада дугайында билиг. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевиринин дугайында билиг. Трагедия – шии чогаалының хевири.

Шээжилээр чогаалдар

Даржай А. А. Шүлүк «Тыва дылым».

Мижит Э. Б. Шүлүглел «Сүбедей» (шилилге-биле).

Өлчей-оол М. К. Шүлүк «Үш кара», «Үш каржы», «Үш дудуу» (шилилттинген эгелер).

Пюрбю С. Б. Шүлүглел «Чечек» (шилилге-биле), шүлүк «Кызыл кош», шүлүк «Хайыракан».

Сарыг-оол С. А. Шүлүглел «Саны-Мөге» (шилилге-биле).

Серен-оол В. С. Шүлүк «Өгже чалалга».

Эренчин В. Л. Шүлүк «Дөнен-Шилгим», шүлүк «Кадарчы уруг».

Сарыг-оол С. А. Тоожу «Белек» (шилилге-биле).

Танова Е. Т. Тоожу «Кара-Бай» (шилилге-биле).

Көк-оол В. Ш. Шии «Хайыраан бот» (Караның монологу).

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН КОЛ НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ ДЕҢНЕЛИНГЕ ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Сагыш-сеткил делегейин хевирлээринге хөй талалыг салдарлыг төрээн (тыва) чогаал эртемин өске эртемнер-биле холбаштырып өөредири үстүндө салдынган сорулганы чедип алырынга дээштиг. Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң түңнелдери предметтиг, метапредметтиг база бот-тускайлаң бооп илерээр.

Бот-тускайлаң түңнелдер төрээн дылынга, черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медерели бедик, ада-чурт төөгүзүн, культуразын үнелеп билир; номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып шыдаар; өг-бүле, хөй-ниити база күрүне чергелиг хоойлу-дүрүмнү сагыш чоруур, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чараш, эптиг-чөптүг аажы-чаңныг кижиниң хевирлеттингенин база төрээн (тыва) чогаалга өөрөнгөн билииниң деңнелин илередир.

Предметтиг түңнелдер төрөөн (тыва) чогаалга өөрөнгөн бүгү теориялыг билиглерин (чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, оон бижиттинген төөгүзүн, композициязының тургузуун, дылының уран чурумалдыг аргаларын дээш о.ө.) шингээткенин, уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлери-биле чогаалдың идеязын деңнеп, ханы сайгарып билир, чогаадыкчы арга-шинээ бедик номчукчунуң хевирлеттингенин түңнелин илередир; аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай, чугааның байдалынга дүүштүр бодалдарын тода илередип шыдаар арга-шинээн тодарадыр.

Метапредметтиг түңнелдер билиг шингээдиринин бот-хуу ажил-чорудулгазын углап-баштап, аайлап билир, ниитилелге бодун шын алдынып, бодунуң туружун, үзел-бодалын камгалап билир, өөредилгени төрөөн (тыва) чогаал эртеминден дашкаар шингээдип өөрөнгенин, тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш оон төөгүзүнүн үе-чадаларының онзагай демдектерин, чогаал сайгарылгазын улустуң аас чогаалы, эрте-бурунгу түрк бижиктин тураскаалдары, төөгү, география дээш оон-даа өске эртемнер-биле сырый харылзаалыын тодарадып, бүгү эртемнерни чергелештир шингээдип өөренир арга, мергежилдерни билирин тодарадыр.

5-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИНГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалда оон салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалының онзагайын илередип, оон аңгы-аңгы хевирлерин сайгарып билир;
- улустуң аас чогаалында мөзү-шынар айтырыынга хамаарыштыр хар-назынынга дүүштүр тайылбырлыг сайгарылганы кылып билир;
- тоолдарның өөредиглиг ужур-утказын, кижизидикчи салдарын тайылбырлап билир; аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып, характеристика берип, өске маадырлар-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып шыдаар;

- чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база утказын сөзүглелге дүүштүр тода эдерти чугаалап билир;
- маадырларның хөделиишкиннеринге бот-хуузунуң хамаарылгазын чогаал сөзүглелинге даянып, бадыткалдыг тайылбырлап билир;
- чогаалды улустуң аас чогаалы-биле холбаалыг өөредири, оларның аразында харылзааны тодарадып билир;
- чогаалды рольдап аяанныг номчуур;
- өөрөнгөн чогаалдарында мөзү-шынар айтырыынга база амыдыралда үнелерни (маадырларның буянныы, эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы аажы-чаңны эвилең чоруктуң ажып тиилээри дээш о.ө.) сайгарып билир;
- сөзүглелге план тургузуп билир;
- сөзүглелди план ёзугаар тода азы шилилгелиг эдерти чугаалаары;
- пейзаж – чогаалдың уран аргаларының бирээзи дээрзин билир;
- салдынган айтырыгларга аас-биле азы бижимел долу харыылап шыдаар;
- чогаалда тоожукчу маадырның омур-хевирин ылгап билир;
- чогаалда маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип шыдаар, чогаалда болуушкуннарның амыдырал-биле холбаалыын эскерип билир;
- төлевилел, презентацияларны кылып билир (башкының удуртулгазы-биле).

Өөреникчи ииңгээдиң ап шыдаптар аргалыг:

- уран-чечен чогаалдың кижиниң чуртталгазында таарымчалыг салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунуң көрүжү-биле тайылбырлап билир;
- улустуң аас чогаалының жанр талазы-биле хөй далалыын сайгарып билир;
- хуулгаазын тоолдарның өске тоолдардан ылгавырлыг онзагайларын тодарадып шыдаар;
- тоолдарның угаан-медресел сайзыраарынга салдарлыын тодарадып билир;
- буян, эвилең-ээлдек, чөптүг чорук, төрөөн черинге ынакшыл, улуг кижилерге хүндүлел болгаш оон-даа өске шынарларга хамаарышкан мөңгө билиишкиннерни тодарадып шыдаар;
- үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин тодарадып билир;

- өөрөнгөн тыва үлегер домактарның ханы утказын сайгарып билир;
- үлегер домактарга даянып, кижини долгандыр делегей болгаи амыдырал дугайында өөредиглиг сөстөрнүн утказын тодарадып билир;
- өөрөнип турар чогаалдарын жанр аайы-биле ылгап шыдаар, оларның фольклор үндөзүннүн илередип билир;
- авторлуг тоолдарның идеялиг утказының онзагайын, оларның чоннуң тоолдары-биле харылзаалыын, дөмей болгаи ылгалдыг талаларын тодарадып шыдаар;
- тоолдар маадырларының аажы-чаңыга, оларның хөдөлүшкүннөргө үнөлөлдү берип билир;
- басняларда кижилернүн багаи аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнөрин, мугулай чоруун сойгалап болгаи сайгарарып билир;
- басняда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, чогаалдың идеялиг утказын илередиринге салдарын тодарадып билир;
- улустуң аас чогаалында чоннуң мерген чугааларының өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билир;
- пейзаж дузаы-биле маадырларның иштики аажы-чаңын (психологтуг байдалын) илередип билир;
- чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын: деңнелгени, эпитетти, диригжидилгени, метафораны тып, тема болгаи идеяны тодарадырынга оларның салдарлыын сайгарып билир;
- чогаалда диалогтарның, монологтарның салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың идеялиг ужур-утказын база чогаал маадырларының овур-хевирин илередиринге авторнуң туружун бодунуң билип турар шаа-биле тодарадып билир;
- чогаалчыларның чогаадыкчы намдарында солун, төөгүлүг болуушкуннарны дыңнап, сактып ап чоруур;
- чечен чогаалды сайгарарының эге чадазын билир, кол болгаи ийишги черге маадырларның дугайын бодунуң көрүжү-биле үнөлөп билир;
- чечен чогаалда улустуң аас чогаалының салдарын эскерип, тодарадып билир;
- өөрөнип шиңгээткени литературлуг терминнерни ажыглап (бойдус чурумалы дээш о.ө.), чогаалды шиңгээткен билиинге дүүшүр сайгарарып билир;
- чогаалда кол маадырның өскелерден ылгалдыг аажы-чаңын тодарадып билир;
- Тожу чонунуң диалектизин сактып ап, онзагайын тодарадып билир;

- *план ёзугаар долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдerti чугаалап билир;*
- *төөгүлүг болуушкуннарга даянып, чогаалды сайгарып билир.*

6-ГЫ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

6-гы классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында арга-мергежилди шингээдип алырлар:

- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билир;
- чогаалдардан алдынган үзүндүлөргө аттарны чогаадып, цитаталыг планны тургузуп билир;
- номчаан чогаалдарының кол-кол болуушкуннарын, аразында харылзааларын тодарадып шыдаар;
- шээжи-биле өөрөнгөн чогаалдарын шын, аянныг, тода эдerti чугаалап билир.
- өөрөнгөн чогаалдарының утказын болгаш ында болууш-куннарны дес-дараалай чугаалаар болгаш оларга презентацияны тургузарын билир;
- чогаалда чуруттунган кол болгаш ийиги чергениң маа-дырларын тодарадып, оларга аас болгаш бижимел характеристикаларны берип шыдаар;
- өөрөнип эрткен сөзүглелдериниң уран-чеченин сайгарбышаан, оларның ужур-дузазын тайылбырлап шыдаар;
- чогаалдың утказын чугаалаарының аңгы-аңгы хевирлерин (делгеренгей, шилилгелиг, допчулай) чорудуп билир;
- номчаан чүүлүнгө бодунуң хамаарылгазын илеретпишаан, кыска үнелелди бижип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарынга аас болгаш бижимел ажылдарны күүседип билир;
- словарьларны ажыглап билир болгаш оларны номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр чөптүг ажыглаар;
- немелде литература-биле база улуг улустуң медээлери-биле ажылдап билир болур ужурлуг.

Предметтиг түннелдер

Өөреникчилер шингээдип алыр:

- шүлүктүн темазын болгаш идеязын бодунуң көрүжү, чижектер-биле тодарадып билир;
  - аянның номчулганы негелде ёзугаар күүседип билир;
  - тоолчургу чугааларның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- тыва чоннуң аажы-чаңында мөзү-шынарының бедии, чөптүг, шынчызы, төрөөн черинге шынчы бараан болуру дээш о.ө. омур-хевир дугайын бодунуң угаап, билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг харыылап шыдаар;
- төөгү чугаа – аас чогаалының бир тускай жанры деп билип, шингээдир;
  - төөгүлүг бадыткалдыг чижектерге даянып, сөзүглелдин утказын ажыдып билир;
  - чоннуң төөгүзүн, чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарын, улустун ырларында кижиниң иштики дегелейин өөренир;
  - улустун ырларын күүседип билир;
  - алгыштар – аас чогаалының эң-не эртеги үеден бээр тускай, шүлүк тургузуглуг жанры деп билип, шингээдир;
  - өөрөнгөн тоолдарыңга дөмөйлештир бодунуң тоолдарын чогаадыр;
  - бурят болгаш тыва үштөөн одуругларның онзагайын тодаргайлап билир (аас чогаалының бир хевирин);
  - басняда авторнуң туружун, сюжет-композициялыг онзагайын тодарадып билир;
  - «басня» деп терминни, аңаа хамаарышкан сөстөрни ажыглап тура, сөзүглелди сайгарып билир;
  - басняның өөредиглиг талазын сайгарган чугаага киржир;
  - басняны рольдап аянның номчуур;
  - проза чогаалындан үзүндүнү аянның номчуп күүседир;
  - чогаалда персонажтар-биле диалог чугаа тургузуп шыдаар;
  - тоожунуң маадырларыңга деңнелгелиг характеристика берип билир;
  - маадырларга портрет тургузуп билир;
  - чаңгыс маадырга характеристика берип билир;
  - маадырларның хөделиишкиннеринге бодунуң хамаарылгазын илередип билир;
  - шии чогаалының улустун аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билир;
  - чогаалды кандыг-бир литературлуг жанрларга хамаарыштырып, тайылбырлап билир;
  - чечен чогаалдың идеязын тодарадып, ында теманы болгаш идеяны билип, тайылбырлап шыдаар;
  - дыңнаан азы номчаан сөзүглелдинге хамаарышкан айтырыгларга харыылап билир;

– башкының дагып кааны чогаадыкчы хевирнің бижимел ажылдарын күүседип шыдаар;

– дылдың чурумалдыг аргаларының омур-хевир тургузарынга авторнуң ажыглаанын илередип билир, идея тодарадырынга оон салдарын тодарадып билир;

– автор дугайында медээни Интернет четкизи болгаш өске-даа үндезиннерден тып билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

– чечен чогаалдың уран чүүлдүң өске хевирлери-биле капсырлаштыр чуртталганы дыл дузазы-биле чуруурунуң онзагайын тодарадып билир;

– чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, оларның чогаалда салдарын тодарадып билир;

– идея илередиринге дылдың чурумалдыг аргаларының дээштиин билир;

– чогаалчыларның чаңгыс идеялиг уткалыг чогаалдарын номчуп, деңнеп билир;

– «легенда» болгаш «миф» деп билишикиннернің онзагайын тодарадып билир;

– чоннуң күзелдериниң мифтерде болгаш чүдүлгеде киргенин, октаргай – делегей, бойдус болуушкуннарын холбап, тайылбырлап билир;

– төөгү чугааларда хөөредиишкин (чогаадып каан) болгаш фантастика киргенин илередип билир;

– тыва улустуң ырларында төөгүлүг болуушкуннарны, чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар үнелериниң киргенин тодарадып билир;

– тыва улустуң ырларында темаларның хөй янзылыын тайылбырлап билир;

– йөрээлдернің хевирлери, янзылары болгаш тургузуунуң онзагайын, ужур-утказын тодарадып билир;

– алгыштар болгаш йөрээлдерни ылгап билир;

– алгыштарның уран-чечен, дыл база композиция талазы-биле онзагайын тодарадып билир;

– хувискаал, чаа амыдырал, чаа үе темазын Агар-Сандан ыяштың омурун дамчыштыр чураанының онзагайын билир;

– тоолдарда гипербола болгаш литоталарның салдарын илередир билир;

– көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларының үн алчып турарын деңнеп, сайгарып билир;

– сөзүглелди долу азы шилилгелиг аас-биле (бижимел) эдerti чугаалап билир;

– чоннуң тоолдарын авторлуг тоолдардан ылгап билир;

- *Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чоннуң маадырлаг чоруунуң дугайында чогаалдарны номчуурунун, сайгарып чугаалажырының чугулазын билип турар;*
- *басня жанрының тывылганының төөгүзүн шиңгээдир, тургузуунуң онзагайын билир, каталтап турар;*
- *чогаалда авторнуң туружун, авторнуң идея илередириниң онзагай салым-чаяанын сайгарып турар;*
- *чогаалда чырыттыңан болуушкуннарга бодунуң хамаарылгазын бадыткалдыг сайгарып билир;*
- *персонаж болгаш прототип, авторнуң оуру, допчу намдары, лириктиг маадыр болгаш шүлүкчү;*
- *сөзүглелде янзы-бүрү омур-хевирниң умур-утказын (кижиниң омуру, бойдустуң омуру, үениң омуру, чылдың омуру, дириг амытанның омуру, болуушкуннуң омуру, бир чүүлдүң омуру) билир;*
- *тыва аңчыларның чаңчылдары болгаш дүрүмнери-биле таныш;*
- *аңгы-аңгы чогаалдарда аваларның омур-хевирин деңнеп билир;*
- *шииде чөрүлдээни, оларның идеялиг утказын болгаш темазын билир;*
- *маадырларның чугаа-домаа, хөделишчиннеринге даянып, тодаргай чуруп билир;*
- *чогаалга план тургузуп билир, план ёзуугаар эдирти чугаалаар;*
- *башкының удуртулгазы-биле чогаадыкчы ажылдарны (төлевилел, шинчилел ажылдар, презентация дээш о.ө.) кылып билир.*

7-ГИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГ ЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- *бот-тускайлаң номчаан чечен чогаалының өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын ажыдып шыдаар;*
- *эпос жанрының онзагайларын, тема болгаш идеяны тодарадып билир;*
- *эпостуң кол маадырларының омур-хевирин ажыдып билир;*
- *чогаалдарның тема, идея, сюжет, композициязын илередип билир;*
- *чогаалдарда символиктиг омурларның делгем умур-утказын база чогаалдар аттарында символиктиг уткаларны тодарадып билир;*
- *төрөөн чуртунуң, чериниң төөгүзү-биле чогаалдарның сырый харылзаалыгын тодарадып билир;*
- *авторнуң тоожуушкунунуң онзагайын илередип билир;*
- *кол болгаш ийиги чергениң маадырларының чогаалдарның умур-утказын долу ажыдарынга салдарын тодарадыр;*

- маадырларның сагыш-сеткил байдалдарын билип турар;
- өг-бүлө кижизидилгези болгаш кижиниң хевирлеттинеринге чогаалдарда кол маадырларының салдарын тодарадыр болгаш оларга үнелелди берип билир;
- «ниитизи» болгаш «национал онзагай чүүлү» деп билиишкиннерни ажыдып билир;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билиишкиннерни (литературлуг маадыр, лириктиг маадыр, чугаага үнелел, тоожу, чечен чугаа, шүлүк, чогаалдың композициязы, тема, идея, сюжет, аяннажылга дээш о. ө.) сайгарылга үезинде чөптүг ажыглап билир;
- өөренип турар чогаалдарында (чечен чугаа, тоожу, шии) мөзү-шынар айтырыгларын база хамааты туруш хевирлээр салдарлыын тодарадып билир;
- өөренип турар чогаалдарында дүүштүр бодунуң үнелээри билиишкиннерниң уг-шиин тодарадып билир;
- чогаалдарның кижизидикчи салдарын идереди;
- шииде персонажтарның тема, идея тодарадырынга тус-тус салдарлыын база оларның чечен ужур-дузазын демдегеп билир;
- чогаалда чидиг чөрүлдээни (конфликт) тодарадып билир;
- чогаалды сайгарып турар үеде, долу сайгарылгалыг харыыны берип шыдаар;
- өөрөнгөн чогаалдарының кол чидиг айтырыгларын, аас чогаал-биле база тыва чогаалчыларның өске чогаалдары-биле холбаалыын билип турар;
- чогаалды сайгарып тура, бодунуң көрүжүн, бодалын бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел илереди билир;
- аас-биле делгем монолог харыыны чечен чогаалды сайгарып билир мергежилдеринге даянып, тургузуп билир;
- чогаал сайгарылгазынга (критика) хамаарышкан литература-биле, тодаргай чогаалчының чогаадыкчы ажыл-херээнге хамаарышкан сайгарылгалыг ажылдар-биле ажылдап билир;
- чечен чогаалдың сайгарылгазын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңней сайгарып билир;
- номчаан чогаалынга үнелел кылып, утказын тодарадыр өзек сөстөрни сөзүглелден тып билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажылынга хамаарышкан бижимел ажылдар күүседиринге төлевилел азы бердинген темага план тургузуп, бот-тускайлаң (шинчилел ажылын кылырынга) ажылдап, бижимел ажылды билир.

Өөреникчи шиңгээдин ап шыдаптар аргалыг:

- уран чүүлдүң өске хевирлери-биле чечен чогаалдың сырый холбаалыын сайгарып билир;
- чечен чогаалда кижилер аразының харылзаалыын болгаш байдалдарны, болуушкуннарны бадыткалдыг илередип билир;
- «национал характер» деп терминни бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаар;
- өөренип турар тоожузунга дүүштүр бөдүүн азы нарын планны тургузуп база чогаалга хамаарышкан айтырыгларны салып билир;
- чогаалдарның бижиттинген төөгүзүн, сюжеттин болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын тодарадып билир;
- сайгарылгалыг (критиктиг) литература-биле ажылдап билир;
- улусчу чаңчылдарның болгаш шажын-чүдүлгениң маадырларның салым-чолунга салдарлыын тодарадып билир;
- детальдар болгаш чогаал аттарының сюжет шугумун илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалда кол чидиг айтырыгны (проблеманы) бойдус камгалалы, мөзү-шынар дээш о.ө. илередип билир;
- чогаалда төөгүлүг үениң онзагай талаларын көрүп, илередип билир;
- маадырларның психологтуг байдалын тодарадып билир;
- чогаалда маадырларның окур-хевиринге, болуушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билир;
- чогаалдың дылының онзагайын сайгарып, идея тодарадырынга дылдың чурумалдыг аргаларын сайгарып билир;
- тыва эки турачыларның окур-хевиринге, оларның маадырлыг чоруктарынга үнелел кылып билир база дайын темазынга бижиттинген чогаалдарда дылдың чурумалдыг аргаларының окур-хевир тургузарынга ажыглалын тодарадып билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр бот-хуунуң тайылбыры (интерпретация) база үнелелди бээр;
- өөрөнгөн чогаалдарынга бижимел үнелел берип шыдаар, бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседип шыдаар;
- башкызының удуртулгазы-биле медээлерни чыып тургаш, баш бурунгаар бердинген онаалгаларга хамаарыштыр чогаадыкчы ажылдарны күүседип билир.

8-КИ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГ ЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Предметтиг түңнелдер

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;
- символиктиг оворларның делгем уjur-утказын тодарадып билир;
- «Чөөн чүк», «эр сөс», тоожукчу маадыр болгаш оон-даа өске таваржы бээр билиишкиннерниң уткаын сайгарып билир;
- авторнуң чогаал бижиир бот-тускайлаң аянын, дылының онзагайын билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал темазын болгаш идеяын тодарадырынга салдарлыын билир;
- чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билир;
- сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренир;
- нарын, философчу уткалыг чогаалдарның идеялиг утказы-биле ажылдап билир;
- угаап боданырын сайзырадыр;
- чогаалдарда өөредиглиг чугааларның идеялиг утка илередиринге база теманы бадыткалдыг ажыдарынга салдарлыын тодарадып билир;
- чагыг, сургаал сөстөргө даянып, чиге, тода аас болгаш бижимел харыыларны берип билир;
- чогаал темазынга даянып, ханы угаадыглыг, сайгарылгалыг чугаага киржир, бодалдарын хостуг илередип билир;
- чогаалчының чогаадыкчы ажыл-ижи, амыдыралдың чидиг айтырыгларынче көрүжү, бот-хуунуң туружун илередирин билир;
- авторнуң стили, чогаалдың дылы болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыр;
- чогаал жанрларынга дүүштүр оларның онзагайларын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып шыдаар;
- чогаалга хамаарышкан теориялыг терминнер, билииш-киннерни билир;
- символиктиг овор-хевир деп билиишкинни боттарының деңнели-биле сайгарып шыдаар;
- детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг уткаын тодарадырынга салдарын тодарадып билир;
- чогаалдың аас чогаалдан үндезинниг харылзаалыын билир;

- чогаалда болуушкуннарны төөгүлүг үе-биле чергелештир бодунуң билип турары-биле сайгарып билир;
- тыва дылче очулдурган чогаалдар дугайын билир;
- комментарийлиг номчулганы күүседип билир;
- чогаалдың композициязын сайгарып шыдаар;
- чогаалдың адының, эпигравының идеялиг утказын тодарадып шыдаптар;
- уран чүүлдүн бүгү хевирлери-биле чогаалды чергелештир шингээдип билир;
- төрөөн чер, төрөөн дыл, чөрөөн чон дугайында чогаалдарны өөрөнгениниң аайы-биле бөлүктөп, сайгарып билир;
- ава дугайында чогаалдарның идеязын амыдырал болгаш чогаалдан алган бадыйткалдыг чижектерлиг сайгарып билир;
- 3. А. Намзырай болгаш өске-даа херээжен чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазын билир;
- мөзү-шынар темазында бижиттинген чогаалдарның өөредиглиг, кижизидилгелиг салдарын илередип билир;
- чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шингээдип, бот-тускайлаң ажилдап билир;
- аянынг номчулганың негелдезинге дүүштүр (монолог, диалог, рольдап) номчуурун билир;
- элээдилер делегейинде, өг-бүлө болгаш ниитилелде көдүртүнүп турар чидиг социал айтырыгларга хамаарышкан чогаалдарны сайгарып, бот-хуузунуң көрүжүн чиге, тода тайылбырлап билир;
- угаап-боданыышкынның болгаш өске-даа угланыышкыннарлыг бижимел ажилдарны күүседип билир;
- аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонугап, дыңнап, сайгарып билир;
- библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажилдап билир.

Өөреникчи шингээдип ап шыдаптар аргалыг:

- *кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге уран чүүлдүн бир хевири чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билир;*
- *чурттуң төөгүзү болгаш чогаалчының чогаадыкчы ажил-ижиниң аразында харылзаалыын шингээдип алыр;*
- *литературлуг дүрүм, терминнер болгаш билишчинерге хамаарышкан сөстөрни мөзү-шынар болгаш эстетикага дүүшкен чидиг айтырыгларны шиитпирлээринге чогумчалыг ажыглаар;*

- бойдус чурумалы (пейзаж) тема болгаш идея ажыдарының чепсээ дээрзин шиңгээдир;
- новелла жанрының онзагай талаларын илередип билир, ында композиция тургузуун, дылдың чурумалдыг ажыггалының база өске-даа аргаларның чогаал маадырларының иштики делегейин билип алырынга салдарын тодарадып билир;
- тыва литератураның тургустунуп, хөгжүп эгелээн чылдарында тыва чогаалчыларның иши жанрының хевирлериниң сайзыраарынга салдарын каксы билир;
- либретто жанрының онзагайын тодарадып билир, улустуң аас чогаалының ук хевирниң сайзыраарынга ужур-дузанын билир;
- очерк жанрының онзагайын тодарадып билир, ук жанрда бижиттинген чогаалдарны билир;
- чечен чогаалдарның мөзү-шынар болгаш ниитилелде чөптүг эвес айтырыглар иштитирлээринге салдарлыын тодарадып, чогаалдарның темазын илередип билир;
- кижилер аразында янзы-бүрү харылзааларны ажыдарынга чечен чогаалдың салдарын ажыдып билир;
- мөңгө үе, сагыш-сеткилдин арыы, үе маңы дугайында угаап боданып билир;
- чогаалдарның төрүттүнген чылдагааннары, төөгүзү-биле ажылдап билир, херек кырында амыдыралда бар маадырларның чуртталгазы-биле таныжар;
- чоннуң амыдыралчы көрүжүн аас чогаалы, фольклор дузазы-биле тодарадып билир;
- сюжет болгаш композиция дугайында билигни билир;
- чогаал аттарының, ооң иштинде окур-хевирлерниң символиктиг ужур-утказын билир.

9-КУ КЛАССТЫ ДООЗУП ТУРА, ӨӨРЕНИКЧИНИҢ ШИҢГЭЭДИР КОЛ БИЛИГЛЕРИ БОЛГАШ МЕРГЕЖИЛДЕРИ

Өөреникчилер шиңгээдип алыр:

- тыва литератураның тывылганы болгаш сайзырап келген оруун, баштайгы тыва чогаалдарны билир;
- төрөөн чериниң төөгүзүн өөрениринге тыва литература национал болгаш делегей чергелиг культураның одаа, мөзү-шынар болгаш чаагай чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар талазы-биле таарымчалыг арга дээрзин билир;

- чогаал теориязынга хамаарышкан өөрөнгөн терминнерин болгаш билиишкиннерин сайгарылга кылырынга чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң янзыларын тус-тус онзагайларынга дүүштүр билдилиг хүлээп билир, утка-хөөнүнүң ужур-утказын сайгарарынга киржиپ, маадырларның мөзү-шынарынга шын хамаарылганы, үнелелди кылып билир;
- сонуургап турар чогаалын бот-тускайлаң шилип билир, Интернет четкизи, справочниктерни немелде медээ тып өөрениринге, кыска аннотация бижииринге чөптүг ажыглап билир;
- сөзүглелдерниң аңгы-аңгы хевирлерин сайгарарынга билдингир аргаларын ажыглап билир: чылдагаан-түңнел харылзааларны тодарадып билир, чогаалдың кол бодалын илередип билир, сөзүглелди кезектерге чарып билир, ат берип, план тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билир;
- эртем-төөгүлүг, өөредилге болгаш чечен чогаалдар сөзүглелдериниң онзагайларын тодарадып, сайгарып билир, номчаан чогаалынга үнелел бижип билир;
- бодунуң чогаадыкчы сонуургалын сайзырадырынга сонуургалдыг, боду чечен чогаалдар чогаадырын шенеп турар, чуруктарга даянып бодунуң көрүжү-биле сөзүглел тургузуп билир;
- библиотека фондузу, словарьлар, удуртулга литературалар болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир;
- Орхон-Енисей бижиктериниң дугайында база бурунгу бижимел тураскаалдарның жанрын сайгарып өөренириниң эге билиглерин билир;
- география, төөгү эртемнери-биле чогаалды холбап, сайгарып билир;
- руниктиг бижимелдерни очулдуруп эгелээн төөгүзү-биле таныш, деңнелгелиг сайгарылганы боттарының деңнели-биле сайгарып билир (VIII–XII вектерге хамааржыр эрте-бурунгу түрк чогаалдар);
- дашта бижиктерниң («Күлтегин») тема болгаш идеязын тодарадып билир;
- чогаалдарда чечен девискээр болгаш чечен үени илередип билир;
- лириктиг чогаалдарда риториктиг айтырыгларның чечен чогаалга хамаарыштыр салдарлыын тодарадып билир;
- чогаалдарда чагыг мотивин тодарадып билир;
- чечен чогаалдың улустуң аас чогаалы, төөгүлүг болуушкуннар, портрет, пейзаж ажыглалдарының тема болгаш идея тодарадырынга үн алчып, каттыжып чоруурун тодарадып билир;
- шүлүглел лира-эпиктиг чогаал жанры дээрзин билир;

- тыва литературада «онегин строфазы» деп билиишкин барын бадыткалдыг тодарадып билир;
- тоожукчунуң овурун тодаргай бижиб билир;
- чогаалдарда амы-хуунуң болгаш хөй-ниитиниң көдүргөн айтырыгларны сайгарып билир (ниитилелде мөзү-шынар, өг-бүлө айтырыглары дээш о.ө.);
- ниитилел чергелиг мөзү-шынар, чурум айтырыынга хамаарышкан чидиг айтырыгларны сайгарып шиитпирлээр;
- буддизм философиязын шингээдир, эртем-билигже чүткүлдүг тыва лама башкылар болгаш хуурактарның амыр эвес, төөгүлүг оруктарын билир;
- «ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерниң уткаларын ажыдып шыдаар.

Доозукчу шингээдин ап шыдаптар аргалыг:

- ТАР үезиниң төөгү-литературлуг ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан кол угланыышкыннарын барымдааларга даянып, тайылбырлап билир;
- тыва литератураның укталган дөстери болгаш сайзырап келген оруктарын тодарадып билир;
- литератураның сорулгаларын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарынга салдарлыын билир;
- литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгларны тыва литератураның сайзырап келген оруктарына барымдаалап илередип билир;
- орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының оруктарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медеп билип турар;
- Орхон-Енисей бижиктеринде тоожуушкун кезектерин тодарадып билир;
- эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын илередип шыдаар;
- баллада жанрының композициязының онзагайын тодарадып билир;
- чогаалда чидиг айтырыгны, теманы тодарадып, дарлакчы аңгының овурун илередирде, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының дээштиин тайылбырлап билир;
- маадырларның сагыш-сеткил илерээшкининге, психологтуг байдалыга даянып, чогаалдарның дылының онзагайын, авторнуң туружун тодарадып билир;

- тоожукчунуң аажы-чаңын, ооң чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын тодарадып билир;
- сайгарып турар айтырыгларга хамаарыштыр бодалдарын, туружун бадыткалдыг чижектерлиг аас болгаш бижимел тодаргай илередип шыдаар;
- очерк жанрының янзы-бүрү хевирлерин ылгап билир;
- литературлуг терминнер болгаш билишकिनнерни (лира-эпиктиг чогаал, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман) чогуумчалыг, билдилиг ажыглап билир;
- шииде чидиг чөрүлдээни өөренип билир;
- В.Ш. Көк-оолдуң чогаалында чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар темазынга хамаарышкан айтырыгларны сайгарар чугаага киржип билир;
- Кызыл Армияга дуза көргүзөр хамааты туруш бедик шимчээшкинге киржип турар тыва чоннуң ниити овурун тургузуп билир;
- совет болгаш тыва чогаалчыларның бижиттинген чогаалдарында найырал темазын илереткениниң онзагайын тодарадып билир;
- тодаргай үениң идеологтуг угланышыкынын чечен чогаалда чураанының онзагайын илередип билир;
- тыва литературада философчу утка-хөөннүг чогаалдарны илередип билир, «өг» болгаш «октаргай» деп билишकिनнерниң аразында сырый харылзаалыын, ханы утказын тайылбырлап билир;
- монолог чугаага даянып, маадырның иштики сагыш-сеткил делегейин тодарадып билир;
- тодаргай үениң социал-төөгүлүг байдалын илередип, чоннуң чүдүлгө болгаш оон-даа өске чидиг айтырыгларын сайгарып билир;
- шүлүк жанрының чаа хевири – үштээн тывызыктарның улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадыр;
- Э. Б. Мижиттиң «Сүбедей» деп шүлүглелинде чечен үени тодаргайлап билир;
- шүлүглелде композиция тургузугнуң онзагайын билир, авторнуң философчу угаап-бодашкынын илередип билир;
- чечен чогаалды дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин күүседип билир (сөзүглелдин ужур-утказын биллип, ооң кол бодалды илереткениниң онзагайын ылгап билир);
- өөредилге ному, словарьлар, библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билир.

5 класс

Бөлүк	Тема	Шак, ай-хүнү	Өөреникчилернин күүседир ужурлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Ном дугайында сөс	1	Чогаал – уран чүүлдүн бир хевири, чогаалдарда болуушкуннар төрөөн чуртунун төөгүзүнүн, төөгүлүг хүннеринин бадыткалдыг арыннары, херечизи дээрзин билип алыры. Литературлуг маадырларнын омур-хевири, оларнын кылып чоруур ажил-чорудулгазы, хөделиишкиннери – сайгаржып чугаалажыр чүүл дээрзин билип алыры. Кижн бүрүзүнүн чуртталгазында чечен чогаалдын салдарын тодарадыры. Ном болгаш оон маадырларынын дугайында чугаага киржири
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Ном»	1	Чогаалдын темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. Номчаан чогаалын сайгарып чугаалажырынга идепкейлиг киржилгелии. Автор, чурукчу, редактор, корректор болгаш оон-даа өске номну белеткеп үндүрер ажилдакчылар дугайында медээ-биле таныжары. Аяннын номчулганы күүседип билири. Ном, оон кижинин амыдыралынга ажык-дузазынын дугайында чугаага киржири
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Сиген шөлүндө» Чогаал теориязы. Деңнелге	1	Шүлүктүн темазын тодарадып билири. Неологизм сөстөрнин утказы-биле ажилдап билири. Колхоз, колхозчу, бригада болгаш оон-даа өске чаа сөстөр-биле ажил. Аяннын номчулганы күүседип билири. Сөзүглелде дылдын чурумалдыг аргалары – деңнелгелерни тып билири. Дылдын чурумалдыг аргаларынын сөзүглелде салдарын тодарадып билири

Проза	Сарыг-оол С. А. «Эдер амытаннар» («Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалдан үзүндү)	2	Чогаалчының намдарында элээди чылдарын, көшкүн тыва чоннун чаңчылчаан амыдыралы, ёзу-чаңчылдары-биле холбап, деңней сайгарып билири. Чогаал маадырларынга характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларын эге класска өөрөнгенинге даянып тып билири, оларның чогаалга салдарын тодарадыры. Чогаал маадырларының иштики делегейин бойдус чурумалын дамчыштыр тодарадып билири. Чогаалды улустун аас чогаалы-биле холбаалыг өөредир, оларның аразында харылзааны тодарадып билири
Эгэртинмес эртине байлак – аас чогаалы			
Аас чогаалы	Улустун аас чогаалы. Тоолдар	1	Тоол маадырларынга характеристика бээри база оларның аажы-чаңын үнелээри. Башкының айтырыгларынга харыылаары. Улустун аас чогаалында көдүртүнгөн мөзү-шынар айтырыын бодунун көрүжү-биле тайылбырлап билири. Улустун аас чогаалының кол өзээн мөзү-шынар айтырыы, чоннун эки аажы-чаңының дугайында айтырыглар тургузуп турар дээрзин ылгап билири. Улустун аас чогаалының жанр талазы-биле онзагайын сайгарып билири. Улустун аас чогаалының дылының онзагайын тодарадып билири. Улустун аас чогаалының кижизидикчи салдарын айтып, тайылбырлыг сайгарылганы кылып билири
	Хуулгаазын тоолдар «Тос оолдуг Доктагана кадай»	2	Хуулгаазын тоолдарның онзагай талаларын тодарадып билири. Номчаан тоолунун утказын дыңнакчыга чедимчелиг дамчыдып, тема болгаш сюжедин тодарадып билири. Угаап боданырын сайзырадырынга, ыдыктарга хамаарыштыр кижинин хамаарылгазын хевирлээринге хуулгаазын тоолдарның салдарын тодарадыры. Тоолдарның өөредиглиг утказын илередири
	Анаа тоолдар. «Балыкчы Багай-оол»	2	Анаа (амыдыралчы) тоолдарның онзагайын тодарадып билири. Номчаанын дыңнакчыга тайылбырлыг дамчыдып шыдаар харык-шинээ. Анаа (амыдыралчы) тоолдарда кижинин эки аажы-чаңын: эвилең-ээлдек болурун, эп-найыралдыг, чөптүг болурун тодарадып билири. Тоолга дүүшкек уткалыг мультфильмге хамаарыштыр чугаага киржип, сайгарып билири
	Тоол «Чаңгыс ой аъттыг үш алышкы»	1	Тоолда кол бодалды илередири. Маадырларның аажы-чаңын, мөзү-шынарын тодарадып билири. Номчаан тоолунга хамаарышкан айтырыгларга харыылап,

			сайгарып билири
	«Чеди иелиг Чес-Мыйыс»	1	Тоолда чырыттыг чаагай сеткилди илередип билири. Тоолдарның дылының онзагайын тып, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Дириг амытаннар дугайында болгаш анаа (амыдыралчы) тоолдарны ылгап билири
	«Кускун биле Үгү» Чогаал теориязы. Эпитет дугайында билиг	1	Тоолдарның идея-тематиктиг угланышкынын, кижизидикчи ужур-уткалыын, үнезин, номчукчуга салдарын тодарадып билири. Овур-хевирлерни ылгап билири. Тоолдарның дылының онзагайын тодарадып, оларның кол бодалды көргүзеринге салдарын илередип билири. Диалог чугааның салдарын билири. Команда бооп, бөлүктежи, диалог чугаа тургузуп ажылдап билири. Тоолдарда эпитеттиң салдарын тодарадып, сайгарып билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Леонардо да Винчи. Притча «Итпиктер болгаш оларның оолдары». «Пеликан»	1	Кижилерниң таарымча чок аажы-чаңы, ооң кижиге херекчок салдарының дугайында Леонардо да Винчинин чогаадыкчы өнчүзү – мерген чугаалары-биле таныжары. Мерген чугааларда (притчаларда) авторнуң туружун тодарадыры. «Бак сагыштың долузун» дириг амытаннар чижээнге илередип тайылбырлаары
Аас чогаалы	Фольклорнуң биче хевирлери. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөр	1	Үлегер домактар – фольклорнуң биче хевирлери дээрзин сайгарып билири. Тыва үлегер домактарның уткаын тодарадып билири. Үлегер домактарның делегей болгаш амыдырал дугайында өөредиглиг уткаын тодарадып билири. Үлегер домактар болгаш чечен сөстөрдө мерген утканың тодарадынын илередип билири. Үлегер домактарны шээжи-биле чугаалаары
Класстан дашкаар номчулга	Будуп Б. К. «Пословицы и поговорки тувинского народа» (шилилге-биле)	1	Орус болгаш тыва үлегер домактарда кижилерниң өттүнери күзенчиг эвес аажы-чаңын деңнеп, сайгарып билири. Башкының дузазы-биле билдинмес сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын тайылбырлыг сайгарып билири. Үлегер домактарның сургаалдыг уткаын тодарадыры
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Бурят улустуң аас чогаалы. Триада	1	Көшкүн чоннарның өөредиглиг мерген чугааларын деңнеп, сайгарып (ниити болгаш тус-тус талаларын) билири. Бурят чоннуң аас чогаалының тыва чоннуң аас чогаалынга чоок, ылгалдыг талаларын илередири
Аас чогаалы	Фольклорнуң биче хевирлери.	1	Тывызыктарның тематиктиг бөлүктөрүн болгаш тургузуун тодарадып билири. Тывызыкты тыварынга хамаарыштыр аргаларны тодарадып билири. Деңнелгелиг

	Тывызыктар дугайында билиг		сайгарылганы кылып билири. Тывызыктарны аянныг ыдып салыры. Сайгарылга үезинде бөлүк, команда бооп ажылдап билири
Аас чогаалындан ужукталгаш...			
Проза	Кудажы К-Э. К. «Кым эң ажыкты- гыл?»	2	Литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолдарны шилилгелиг эдерти чугаалап, оларның сургаалдыг утказын тодарадып билири. Сөзүглелдин утказынга, маадырларның хөделиишкиннеринге даянып, бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Рольдап аянныг номчулга. Номчуп турар чогаалынга хамаарыштыр үнелелди бодунуң хире шаа-биле тодарадып билири. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып билири, оларның чогаалга салдарын тодарадыры
	Эргеп М. С. «Чартык арбай»	1	М. С. Эргептин чогаадыкчы ажыл-ижи-биле таныжылга. Уруглар чогаалчызының бижээни литературлуг тоолдарның фольклорлуг үндезинин, аас чогаал-биле харылзаалыын тодарадып билири. Тоолда мөзү-шынар темазын болгаш оон кижизидикчи салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы, маадырларның хөделиишкиннеринге тус-тус үнелел бээри
	Сүрүң-оол С. С. «Карактар дугайында маргылдаа»	1	Чогаалды аянныг номчууру. Кыска тоолдарның онзагайын илередири. Номчуп турар чогаалында чидиг айтырыгга хамаарыштыр бодунуң үнелээшкинин тодарадып билири. Тоолдун сайгарылгазынга идепкейлиг киржири. Тодаргай кылдыр эдерти чугаалаары
	Чүлдүм Ч. М. «Тарааның тывылганы»	1	Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарның фольклор үндезиннеринге дүүштүр чогааттынганын тодарадыры. Тодаргай эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга долуг харыылаары
	Эргеп М. С. «Хек чүге ыраажы болганы?» Чогаал теориязы. Авторлуг тоолдар	1	Чогаалды аянныг номчууру. Бойдуска (хектин эдеринге) хамаарыштыр улусчу даап бодаашкынының онзагайы, ук чүүлге хамаарылгазын илередип билири. Маадырларга характеристика бээри. Улустуң аас чогаалының болгаш авторлуг тоолдарның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын, идеялиг утказының чоок талаларын тодарадыры
	Сувакпит О. О. «Арзылаң биле Пар» Чогаал теориязы. Басня	1	Басняда кол бодалды илередири. Чогаалда маадырларның овур-хевирин тус-тус ылгап тайылбырлаары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бодунуң бодалын, хамаарылгазын илередип билири. Шээжи-биле аянныг номчулганы күүседери. Басняларда кижилерниң багай аажы-чаңын: мегелээрин, бодун өрү көрдүнерин,

	дугайында билиг		мугулай чоруун сойгалаары болгаш сайгарары
	Серен С. С. «Ном биле Портфель»	1	Басняда кижилерниң багай аажы-чаңын: бодун тогдунарын, мактанырын сой-галаары болгаш сайгарары. Чогаалда дылдың чурумалдыг аргаларын тып, басняның идеялиг утказын тодарадырынга оларның салдарын тодарадыры. Басняны рольдап аянның номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Каарган болгаш дилги» Чогаал теориязы. Диригжидилге дугайында билиг	1	Басняда чоннуң мергенин, өөредиглиг ужур-утказын тодарадып билири. Авторнуң туружун илередири. Чогаалдың идеялиг угланыышкынын тодарадыры. Тыва чогаалчылар С. Сарыг-оолдуң, Л. Чадамбаның, И. Медээчининң очул-дурганы орус баснялар-биле шилилгелиг таныжылга. Басняны рольдап аянның номчууру
Поэзия	Иргит Л. Х. «Теве»	1	Лидия Иргиттинң өөредиглиг, каттырынчыг уткалыг чогаалдары-биле таныжылга. Сөзүглелден диригжидилгени тып, чечен чогаалга оларның салдарын илередири. Авторнуң туружун дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанындан тодарадып билири. Басняны рольдап аянның номчуур.
Чаштар делегейиниң көрүнчүү			
Проза	Чадамба Л. Б. «Аян-чорук»	4	Уруглар чогаалчызы Л. Б. Чадамбаның намдары-биле кыска таныжылга. Чаштар делегейин чуруур талазы-биле чогаалдың уран-чеченин, бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры. Улустуң аас чогаалын чогаалда ажыглаанын база оларның кол бодал илерединге салдарын илерединг билири. Чогаал маадырларынга оларның тус-тус омур-хевиринге характеристика бээри. Чогаалды аянның номчууру. План ёзугаар азы шилилгелиг эдерти чугаалаары. План тургузары
	Олчей-оол М. К. «Тергелиг аът» («Хөөрээрниң чугаалары» деп номдан)	1	Чечен чугааның сюжет болгаш чончу аян хөөнүнүн онзагайын тодаргайлап билири. Хөөрээр маадырның аажы-чаңында ылгалып турар кол демдекти илередири. Чогаалды рольдап аянның номчууру. План ёзугаар эдерти чугаалаары
	Саган-оол О. К. «Эжишкилер» Чогаал теориязы.	2	О. Саган-оолдуң допчу намдары-биле кыска таныжары. Чечен чугааның идея, темазын тодарадып билири. Кижилер аразында найыралдыг болурунун эки салдарын тайылбырлаары.

	Пейзаж		Төмүр болгаш Маадырның овор-хевиринге деңнелгелиг характеристика бээри Пейзаж – бойдус чурумалы, чогаалда уран арга дээрзин билип алыры. Пейзаж деп терминниң утказынга дүүштүр сайгарылга кылып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. План ёзугаар эдерти чугаалаары. План тургузары
	Сувакпит О. О. «Аът чарыжы»	2	Чогаалдың темазын, кол маадырның аажы-чаңының кол ылгавыр талаларын тодарадыры. Бичии аът мунукчузунуң психологтут байдалын илередип билири: ооң шимчээшкини, бодунга бүзүрелдиг аажы-чаңы. Бодунуң мурнунга тургустунуп кээр берге байдалдарны көрүп, ажып эртип тура, бичии маадырның аажы-чаңының илереп кээрин хайгаарап билири. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билири. Айтырыгларга харыылаары
	Эргеп М. С. «Өдүгенде чайлаг» (тоожудан эгелер)	4	Чогаалдың темазын тодарадыры. Тожунуң бойдус чурумалын болгаш дириг амытаннарын овор-хевирлиг тодарадып билири. Чогаалдың дылын, Тожу чонунуң диалектизиниң онзагайын сайгарып билири. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Чогаал үзүндүлерин медреселдиг номчуп база эдерти чугаалап билири
	Суваң Ш. М. «Кара-Баштыг»	2	Чогаалда болуушкуннарны болгаш чогаал маадырларының хөделииш-киннерин сайгарып билири. Чогаалда төөгүлүг болуушкуннарга хамаарыштыр сайгарылгалыг номчулганы чорудуп билири. Салдынган айтырыгларга аас болгаш бижимел-биле долу харыыны берип билири. Аянның номчулга
Поэзия	Лудуп Р. «Таваар, маажым бадып келгеш»	1	Авторнуң чашкы үени көргүскениниң онзагайын дылының уран-чеченинге даянып, илередип билири. Шүлүктү сайгарылгалыг номчуп билири. Кулунчактың овор-хевирин чуруп көргүзери. Шүлүктүң бижиттинген аянының онзагайын тодарадыры
Хуулгаазынар делегейи			
Проза	Суваң Ш. М. «Хүн-Херелден аалчылар»	3	Тоожуда уругларның овор-хевирин тус-тус үнелеп демдеглээри. Тоожукчунуң овор-хевирин. Аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Бердинген даалга ёзугаар сөзүглелди эдерти чугаалаары. Фантастиктиг чогаалдың онзагайын, чогаадып каан болгаш фантастиктиг арга ажыглалының тема тодарадырынга салдары
	Куулар Н. Ш. «Танаа-Херелдин чуртунда»	4	Фантастика аргаларының чогаалда киир-генин тодарадып билири. Үш эжишкиниң тоол ораныга чорумалдарының дугайында план ёзугаар азы кыска эдерти чугаалап, сайгарып билири. Аянның номчулга
	Донгак Э. Л.	2	Рольдап аянның номчулга. Номчаанын сайгарары. Буянның мөзү-шынарлыг

	«Буянный амытаннар»		болурунун: эвилең-ээлдээ болгаш сагыш човаачалы, каржы чорукту эвилең аажы-чаңның ажып тиилээри дээш о.ө. – үнэин сайгарып билири. Шииниң маадырларынга характеристика бээри. Шииниң дылының онзагайын тодарадыры. «Кижин болгаш бойдус» деп теманы ажытканының онзагайын тодарадыры
Ыдыктар			
Поэзия	Пюрбю С.Б. «Ынак Тывам»	1	Шүлүктүн темазын тодарадыры. Шүлүкте дылдың чурумалдыг аргаларын тывары. Аянның номчулга
	Сувакпит О. Ө. «Россияга алдар»	1	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының төрөөн черинге ынакшылды, чоргааралды илередиринге салдарын тодарадып билири. Аянның номчулга
	Үржаа А. «Ие дылым»	1	Авторнун номнары-биле таныжылга. Төрөөн дылды билириниң, оон кижиниң амыдыралынга салдарлыын, үнэин тодарадып билири. Лириктиг маадырның төрөөн дылынга кандыг хамаарылгалыын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Аянның номчулга
Тиилелгениң сылдыстары			
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Маадыр Чүргүй-оол»	1	Шүлүктүн темазын болгаш идеязын тода-радыры. Чогаалдың маадырлары Чүргүй-оол болгаш Ивановның омур-хевирлерин көргүскениниң онзагай талаларын илередири. Сөзүглел-биле ажылдап билири. Баш-кының дузазы-биле азы бот-хуузунда төлөвилел тургузар ажылга киржилгези
Россия чонна-рының литературы. Делегей литературы	Муса Джалиль «Укчугаштар»	1	Аянның номчулга. Дайын темазынга хамаарышкан чугаага киржилгези. Чогаалда көдүртүнген мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын бодунуу-биле тайылбырлап билири. Айтырыгларга болгаш чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип тургаш, долу харыылаары
Класстан дашкаар номчулга	М. Сундуй «Дайынчылар» («Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номдан)	2	Авторнун кыска допчу намдары-биле таныжылга. Чогаалдан шингээткенинге даянып, тыва эки турачыларның маа-дырлыг чоруун сактып алыры, чогулмалыг тайылбырлаары. Чогаалдың кол идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын сайгарып билири. Тыва эки турачыларга хамаарышкан чугаага киржири. М.Б. Сундуйнун тыва эки

			турачылар дугайын төөгүгө арттырар ажыл-чорудулгазынга үнелел бээри. Бот-хуузунда төлевилел тургузар ажылга киржилгеzi
	Сувакпит О. Ө. «Кечил-оолдуң солдаттары»	2	Шүлүктө кол бодалдарны илередири: чоннар аразында найырал, төрээн черинге бердингени, чоргаар аажы-чаң, сеткил-сагыжының туруму. Ада-чурттун Улут дайынының чылдарында тыва эки турачыларның омур-хевиринге характеристика бээри. Капитан Тюлюш Кечил-оолдуң маадырлыг чоруу-биле таныжары. Тыва эки турачыларның аъттыг эскадроннуң капитаны Кечил-оол дугайында дыңнадыг кылыры. Сөзүглелге хамаарыштыр айтырыгларга харыылаары
Дириг амытаннар делегейи			
Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш. «Эзимнерниң ыры»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының шүлүктө салдарын сайгарып билири. Бойдус камгалалының дугайында чугаага киржири
Класс-тан даш-каар номчул-га	Аракчаа К. М. «Сыын мунупкан» («Кара-Ашактың кускуну» деп номдан)	1	Чогаалчының бойдус дугайында чогаалдары-биле таныжары. Номчаанын сайгарары. Дылдың чурумалдыг аргаларының омурлуг салдарлыын сайгарып билири
Проза	Сүрүң-оол С. С. «Ус-кушкаш»	1	Чечен чугааның темазын тодарадыры. Чогаалда Ус-кушкаштың омур-хевирин сайгарары, чечен чугааның кижизидилгелиг салдарлыын тодарадыры. Сөзүглелге хамаарышкан айтырыгларга харыылаары
	Күжүгет М. А. «Азыранчып чорааш...»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Кол маадырның кылган чоруун үнелээри. Калбак чогаалды сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билири. План ёзугаар эдерти чугаалап билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Санги В. М. «Тулаага ужуражыышкын» («Баштайгы олча» / «Время добычи» деп номдан)	1	Чечен чугааны номчууру болгаш эдерти чугаалаары. Тоожукчу маадырның чашкы сактыышкынын көргүзүп чугаалажыры. Кырган-аваның болгаш аваның омур-хевиринге характеристика бээри

Шупту:	68 ш.	
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевири ³		

а.

класс

Бөлүк	Тема	Шак, ай-хүнү	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кирилде	«Литература – уран чүүлдүн хевири»	1	Төрээн – тыва чечен чогаал уран чүүлдүн бир хевири дээрзин билип алыры. Амыдыралды чечен овурже кирип чуруур онзагай талаларын сайгарган чугаага киржири. Кижиниң мөзү-шынарының болгаш эстетиктиг көрүжүнүн хевирлеттинеринге чечен чогаалдың салдарын тайылбырлап билири. Чаа өөредилге чылында номчуур чогаалдары-биле таныжары.
Аас чогаалы – чоннуң эртинези			
Улустун аас чогаалы.	Чогаал теориязы. Мифтер тоолчургу чугаалар болгаш төөгү чугаалар. «Ай, хүн». «Чеди-Хаан сылдыс». «Үгер канчап дээрже үне бергенил?». «Кизи канчап эң-не күштүг амытан	4	Чогаалды сайгарылгалыг номчууру азы эдerti чугаалаары. Тоолчургу чугааларда болгаш мифтерде дылдың чурумалдыг аргаларын тывары болгаш оларның чогаалга салдарын илередири Мифтер болгаш тоолчургу чугаалар деп терминнерниң ылгавырлыг онзагайларын илередири. Делегей хүлээп алыышкынын, чүдүлгени болгаш амыдыралда үнелер дугайын деңнеп, хайгаарап билири

³ Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы ёзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календерь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

	болганыл?». «Күскениң чылга киргени». «Үттүг-Хая дугайында тоолчургу чугаа». «Хайыракан». «Теве-Адар».		
Улустуң аас чогаалы. Төөгү чугаалар	«Амыр-Санаа дугайында төөгү чугаа». «Кыры сөөгү». Хөөмөйлээр Бүдүкпен».	7	Тоолчургу чугааларның идеялиг утка-шынарын тодарадып ажылдап билири. Амыр-Санаа болгаш Бүдүк-пенниң омур-хевиринде тыва чоннуң аажы-чаңы чуруттунганын: чараш мөзү-шынарын, чөптүг чорукту, төрөөн чуртунга шынчы бараан болуп чоруурун бодунуң көрүжү, туружу-биле илередип билири. Гиперболаның чогаалдарда салдарын тодарадып билири. Янзы-бүрү чоннарның аас чогаалының хевиринде мифтерде октаргай, делегей, кижини дугайында ниити чүүлдерни ылгап, илередип билири. «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» деп номнуң «Мифы, легенды, предания тувинцев» деп кезээ-биле таныжылга
Класстан дашкаар номчулга	Тоолчургу чугаа (башкының шилилгези-биле)	1	Тоолчургу чугааларда хөөредип чогаадып каанын илередип, сайгарып билири. Тоолчургу чугаа аас чогаалының хевиринде онзагай жанр деп тодаргайлап, төөгүлүг барымдааларга даянып, сөзүглелдин уткасын чазып номчуп билири
Улустуң аас чогаалы. Тыва улустуң ырлары	Чогаал теориязы. Ыр, кожамык дугайында билиг. Тыва улустуң ырлары. «Кадарчы». «Ала караан дешкен болза». «Межегей». «Самагалдай. «Хандагайты». «Очалаңдан кедилерин».	4	Тыва улустуң ырларын тема аайы-биле бөлүктөп, тодарадып билири. Улустуң ырыларында чоннуң төөгүзүн, ёзу-чаңчылдарын, тыва кижиниң иштиги делегейин шинчилеп өөренири Улустуң ырыларының онзагайын, дылының поэктиг омурлуун билип, сайгарып билири. Тыва улустуң ырларын күүседип билири

	«Тооруктуг долгай Тандым». «Өдүген- Тайга». «Чашпы-Хемим». «Алды баштыг Кара- Дагны». «Дөге-Баары».		
Улустун аас чогаалы.	Кожамыктар	2	Тыва улустун кожаң ырларының көшкүн чоннун амыдыралынга салдарын тодарадып билири. Чоннун кожаң ырларының дылының онзагайын, чиге, тода, чидиг угаан сиңгенин тодарадып билири. Кожан ырыларның аялгаларының янзылары-биле таныжылга. Чон-нун болгаш амгы үениң кожаң ырыларын тема аайы-биле бөлүктөп, деңнеп шинчилеп билири. Кожамыктап ырлап билири
Йөрээлдер	Чогаал теориязы. Алгыш-йөрээлдер	3	Алгыш-йөрээлдер – улустун аас чогаалының бир хевири деп билип, оларның идеялиг утка-шынарын толгаш тема аайы-биле бөлүктөрүн тодарадып өөренири. Алгыш-йөрээлдерниң бөлүктээшкинин, ужур-утказының, тургузуунун, хемчээ-линиң онзагайларын тодарадып билири. Алгыш-йөрээлдерниң идеялиг утка-шынары-биле таныжылга
Хам алгыштары	Чогаал теориязы. Хам алгыштары Ондар Шокар-Хамның тайга-сынны алганганы. Хамның чаштарны алганганы. Хамның Шагааны алганган алгыжы.	2	Хам алгыштары – «тыва дылдың онзагай байлаан көргүскен национал байлак», «шүлүк чогаалының эң-не бурунгу эртинези» дээрзин билип алыры. Алгыштарның ужур-утказының, уран-чечениниң болгаш тургузуунун онзагайы-биле таныжары база тодарадып билири. Аянның номчулга
Авторлуг тоолдар	Сарыг-оол С. А.	3	Чаа үе, революция темазын онзагай аян-биле дамчытканын илередири. Агар-Сандан ыяшта символ омур-хевир бар дээрзин билип алыры.

	«Агар-Сандан ыяш» Чогаал теориязы. Гипербола болгаш литота		Аас чогаал-биле харылзаалыын, чогаалдың, чогаалчының дылының онзагайын тодаргайлап, илередири. Гипербола болгаш литота дугайында таныжары, оларның чечен чогаалга салдарлыын илередири. Тоолдарда гипербола болгаш литота деп темага дыңнадыг кылыры. Бодунуң тоолун чогаадыры
Класстан дашкаар номчулга	Алтаргана. Бурят чоннуң аас чогаалында триадалар (ожук даштары)	1	Бурят болгаш тыва улустуң аас чогаалынга хамаарыштыр деңнелгелиг чугаа кылып өөренири. Бурят чоннуң аас чогаалының онзагайын илередири. Көшкүн аймак чоннарның мерген чугааларында үн алчып турар бир дөмөй бодалдарны деңнээри
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Гримм алышкылар «Ак чылан»	1	Тоолдуң идея-тематиктиг угланыышкынын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Тоолдарда ниити чүүлдү тыпкаш, оларның онзагайларын база оларда ниити аргаларны илередири
Поэзия	Козлова С. В. «Аъттыг-шеригжи кыс»	1	Чогаалда лириктиг маадырның аажы-чаңының онзагайын илередири. Чогаалдың чугулазын болгаш чоннуң маадырларының – эки турачыларның аажы-чаңында ылгавырлыг талаларын тодарадып өөренири. Ада-чурттун Улуг дайының чылдарында совет чоннуң маадырлыг чоруктарының дугайын өөрениринин чугулазын билири
Класстан дашкаар номчулга	Кузнецов И. Т. «Хайгыылчы Тоютчук»	1	Сюжетти эдerti чугаалаары. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадыры. Чогаалдың иштики хөөнүңгө дүүштүр сагыш-сеткил илерээшкинин дамчыдып, аянныг номчууру. Кол маадырның омур-хевиринге үнелел бээри. Хайгыылчы Тоютчуктуң хөделиишкиннеринге хамаарыштыр бодунуң үнелелин бээри
Ойнай-сылдай сойгалажыр			

Поэзия	Кудажы К-Э. К. «Маргылдаа»	1	Басняны рольдап аянныг номчууру. Чогаалда чидиг айтырыгны тодарадыры. Маадырларны деңнеп сайгарары. Авторнуң туружун илередип, сюжет, тургузуг талазы-биле чураанының онзагайын илередири. Басняның мөзү-шынар болгаш кижизидикчи салдарын делгереңгей тодаргайлап билири. Шээжи-биле номчулга
	Сүрүң-оол С. С. «Аът биле Оор»	1	Сөс-биле, фразеологтук сөс каттыжышкыннарының утказы-биле ажыл. Басняның чогаалда мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын илередири. Маадырларның чурумун үнелеп, сайгарылгалыг чугаага киржири. Басняны рольдап аянныг номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Крылов И. А. «Шиижек биле көгө- буга» Чогаал теориязы. Басня дугайында билиг	2	Басняны рольдап аянныг номчууру. Кижилер аразында хамаарылганы, кижилерде ниити болгаш ылгалдыг аажы-чаңнарны тодарадып билири. Авторнуң бодунуң маадырларынга, оларның аажы-чаңынга хамаарылгазын база кажар дилгиниң аажы-чаңын чуруурда, кылыг сөстөриниң салдарын илередип билири. Крыловтуң басняларында мөзү-шынар айтырыын болгаш ооң кижизидикчи салдарын сайгарып илередири. Литературлук терминге хамаарышкан сөстөрни шиңгээдип ап, сөзүглелдерни сайгарып билири. Басня жанрының тывылганын болгаш дыл, тургузуг талазы-биле онзагайларын илередири. Эрте-бурунгу үениң болгаш амгы үениң басняларының онзагайларын тодарадыры. Шүлүк болгаш басня жанрының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыры
Элээдилер делегейи			

Проза	Тока С. К. «Мерген», «Тас-Баштыг», «Шаагай», «База кыш» («Араттың сөзү» деп романдан үзүндү)	5	Романдан үзүндүлөрдүн уjur-утказын номчуп, билип турары. Чогаалдын амыдыралчы үндөзүннөри. Чогаалда авторнун туружу болгаш ук байдалдын илереп кээрин тодарадып сайгарары. Тас-Баштыгнын овор-хевиринге характеристика бээри. Бойдус чурумалынын (пейзажтын) чогаал кол бодалын ажыдарынга салдарын тодарадыры. Тоожу жанрын рольдап аянын номчууру
Проза	Сарыг-оол С. А. «Ол-ла Маскажык» Чогаал теориязы. Чогаал маадырынын дугайынды билиг	4	Чечен чугаанын темазын, чидиг айтырыглыын болгаш идеяын тодарадыры. Дылдын чурумалдыг аргаларынын чогаал сайгарарынга оворлуг салдарлыын база тургузуунда онзагай чүүлдерни (пейзаж, интерьер, маадырнын иштики монологу) сайгарып билири. Чогаалда болуушкуннарга хамаарыштыр бодунун туружун илередип, сайгарып, айтырыгларга харыылап билири. Лириктиг маадырнын болгаш авторнун овор-хевирин тодаргай ылгап, кызыгаарын айтып билири. Маадыр болгаш прототип, автор, чогаадыкчы допчу намдары деп билиишкуннернин эге чадаын билип алыры. Сөзүглелден овор-хевирлернин янзыларын: кол маадырнын, бойдус чурумалынын, үенин, чылдын, дириг амытаннын, болуушкуннун, бир чүүлдүн онзагайларын илередип билири.
	Сувакпит О. О. «Буянын сергези»	2	Чогаалдын утказын билип, аңаа дүүштүр чоок эдerti чугаалаары, айтырыгларга харыылаары. Чечен чугаанын кол идеяын тодарадыры. Чогаал маадырларынга, оларнын хөделиишкуннеринге үнелел бээри. Персонажтарнын чугааларынга дүүштүр диалог чугаа тургузуп билири. Тоожу жанрын сайгарып өөренири
	Дуюнгар М. М. «Хлеб»	2	Чогаалдын утказын сөзүглелге чоок эдerti чугаалаары. Чечен чугаанын темазын, идеяын тодарадыры. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири. Маадырларга, оларнын хөделиишкуннеринге хамаарыштыр бодунун бодалын, туружун илередип билири. Чогаалда болуушкуннарга, маадырларга хамаарыштыр авторнун туружун база илередип билири. Калбак чогаалдын сюжедин сайгарары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. В. «Ташкент – аыштыг- чемниг Ташкент хоорай»	1	Чуртта болуп турган амыр эвес үелерни көргөн херечи бооп чурттап эрткен бөдүүн чоннуң амыдыралын билир чогаалчы А. Неверовтуң допчу намдары-биле таныжылга. Тоожунуң темазын, идеязын тодарадыры. 12 харлыг Додонов Мишканың омур-хевирин үнелеп билири
Проза	Суваң Ш. М. «Киж-бүрүс»	3	Чогаалдың тема болгаш идеязы. Хар-оолдуң аажы-чаңыга үнелел бээри. Жанрның онзагайын тодарадып, дылының чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири. Авторнуң мөзү-шынар айтырыын көдүргөн чогаалдары-биле таныжылга
Төрөөн чуртум делгемнери			
Проза	Ойдан-оол Х. М. «Эзир» (тоожудан үзүндүлөр)	3	Чогаалдың тема болгаш кол идеязын тодарадыры. Маа-дырларның аажы-чаңыга үнелел бээри. Тыва аңчыларның ёзу-чуруму, чаңчылдары-биле таныжары. Чогаал маадырларын деңней сайгарып билири
	Суваң Ш. М. «Азыранды» Чогаал теориязы. Проза болгаш шүлүк чогаалының ылгавырлыг талалары	2	Чогаалдың адын болгаш ужур-утказында илереттинген кол бодалды тодарадыры. Соктайның портредин тур-гузары. Чечен чугаада бичии уругларның болгаш улуг кижилерниң иштики деле-гейинге (аажы-чаңыга) үнелел бээри. Проза (калбак чогаал) болгаш лирика жанрларының ниити болгаш ылгалдыг талаларын ылгап билири. Чогаалды сайгарары. Бердинген тема ёзугаар чогаадыг бижири
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Күс»	1	Чогаалдың идеялиг болгаш тема угланышкынның ужур-утказын бадыткалдыг илереди билири. Шүлүктүң дылының чурумалдыг аргаларының тып, сайгарып билири. Шүлүктүң кол бодалын тодарадырынга кандыг аргалар барын илередири. Лириктиг маадырның оуму болгаш күскү бойдус чурумалы-биле ажил.

			Аянныг номчулганы чедингир күүседири. Күс дугайында орус болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары-биле таныжылга
Поэзия	Доржу М. Б. «Экии, Тыва!»	1	Шүлүкте илереттинген кол бодалга авторнуң хамаарылгазын илередири. Тема болгаш кол бодалды тодаргайлап билири. Тываның овурун илередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кенин-Лопсан М. Б. «Авамның өө» Чогаал теориязы. Пафос	1	Шүлүктү аянныг номчууру. Лириктиг маадырга үнелел бээри. Чогаалга даянып, аваның овор-хевири тургузары. Чогаалдың идеялиг пафозун сайгарары. «Пафос» деп термин-биле таныжары
Россия чоннарының литературазы Делегей литературазы	Оралбаев О. «Тыва черге мөгейиг»	1	Чогаалчы О. Оралбаевтин чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Шүлүктү номчуп, уjur-утказын илередип билири. Тыва чоннуң иштики делегейиниң бай-байлаан чогаалга даянып тодаргайлаары. Авторнуң ажыглааны дылдың чурумалдыг аргаларын тып, сайгарып билири
Поэзия	Даржай А. А. «Өгге йөрээл»	1	Шүлүктү аянныг номчууру, идеялиг пафосту илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың тургузуун (композицияны) онзагайлап билири. Чогаалдың уjur-утказынга авторнуң хамаарылгазы
Поэзия	Салчак М. Б. «Амытаннар чылы»	1	Шүлүктүң аянныг номчулгазы. Чогаалдың идеялиг уjur-утказын илередири. Чогаалга даянып, чөөн чүк улзунуң ай-хүн санаашкынынга үнелел бээри. Ай, чыл санаашкынында ниити, бот-тускайлаң онзагай болгаш чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарында онзагайларын илередири
Көжеге-даа ажыттынды			
Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Чаргы»	2	Чогаалдың идеялиг уjur-утказын илередири. Шииде чөрүлдээни илередири. Шиин маадырлары болгаш оларга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырларның хөделииш-кининге хамаарыштыр бодунуң бодалын, туружун илередири

	Танова Е. Т. «Илбилиг согун»	3	Шиини рольдап номчууру. Фантастиктиг хамаарылганың уруглар чогаалын бижииринге болгаш оларның амыдырал дугайын шингээди алырынга салдары. Шииниң улустуң аас чогаалы-биле холбаалы. Бердинген темага чогаадыг бижири
Шупту:		68 ш.	

б.

КЛАСС

Блок	Тема	Шак, хууса а	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кирилде	Чогаал делегейинче аян-чоруктарның уламчызы	1	Чечен чогаалдың кижиниң хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалчы кижиниң ажыл-ижин чырыдып билири. Чечен чогаалдың уран чүүлдүн өске хевирлери-биле харылзаалыын илередири. Бодунуң номчаан чогаалынга үнелел берип, ооң идеялиг ужур-утказын ажыдып билири. Чечен чогаалда омур-хевирлерниң болгаш болушкуннарның сырый холбаалыын бадыткалдыг илередип билири
Чеченнерниң сөңү			
Улустуң аас чогаалы.	Маадырлыг тоолдар «Танаа-Херел»	3	Тыва маадырлыг тоолдар-биле таныжып өөренири. Номчукчуга билдингир тыва улустуң маадырлыг тоолу «Танаа-Херел». Маадырлыг тоолдун ужур-утказының онзагайы. Темазы болгаш идеялиг уткалы. Маадырларның аажы-чаңыга болгаш хөделиишкиннеринге үнелел бээри. «Национал аажы-чаң» деп терминге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири. Шаң-Хаанга болгаш Шулбус-Хаанга деңнелгелиг үнелелди бээри. Маадырлыг тоолду сайгарып өөренири
	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей»	5	«Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» деп маадырлыг тоолдун тыва уран чүүлдүн хевирлеринде салдарын илередип билири. Маадырлыг тоолдарда эрес-дидим хөделиишкиннерни колдады чурууру дег, кол кыс маадырның омурун-эрес-дидимин ажыдып билири. Маадырлыг тоолдарның

	Чогаал теориязы. Маадырлыг тоолдар (эпос) дугайында билиг		(эпостун) тема болгаш идеязын тодарадып билири. Маадырлыг тоолдарның тургузуг, утка-хөөн болгаш бижиттингениниң онзагайы-биле таныжары. Дылдың чурумалдыг аргаларының, бойдус чурумалының, портреттин, детальдарның идея тодарадырынга салдарлыын сайгарып билири
Аас чогаалының салдары-биле			
Поэзия	Серен-оол В.С. «Каң-кыс»	3	В. С. Серен-оолдун чогаадыкчы намдары-биле таныжылга. Чогаалдың жанрын, тема, идеязын, сюжедин, тургузуун (композицияны) тодарадып, сайгарып билири. Кол маадырлар Каң-кыстың эпос маадыры Бора-Шээлейниң овуру-биле деңнелгелиг сайгарылганы кылып билири. Тоолдарны болгаш литературлуг тоолдарның ниити болгаш ылгалдыг талаларын, онзагайын бадыткалдыг сайгарып билири
Проза	Кенин-Лопсан М. Б. «Хайыралыг Калчан-Шилги»	4	Тоожунуң тема болгаш идеязын илередип билири. Маадырларның овор-хевиринге үнелелди берип билири, оларның чогаалдың идеялиг ужур-утказын ажыдарынга салдарлыын тодарадыры. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, ужур-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Харыылап тура, бодунуң бодалын, туружун шын база бадыткалдыг илередип билири. Словарь-биле ажыл. Чогаалдың ниити литературлуг сайгарылгазын кылып билири. «Тематика» болгаш «идея» деп терминнерни билири
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Дожоогийн Цэдэв «Улуг Гобиде өг» Чогаал теориязы. Чогаалдың тематика болгаш идеязы	1	Сөзүглелди аянынг номчууру. Шүлүктүң идеялиг утказын ажыдып билири. Номчаан чогаалынга дүүштүр деңнелгелиг сайгарылганы: ниити, бот-тускайлаң угланышкынныын илередип, кылып билири

Поэзия	Доржу М. Б. «Аас чогаал»	1	Шүлүктүн темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Аянныг номчулга. Лириктиг маадырның салдарын тодарадыры. Лириктиг чогаалдың улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын бадыткалдыг тодарадып билири. Лириктиг чогаалды сайгарары
Мен – чаа Тываның оглу мен			
Проза	Тока С. К. «Араттың сөзү»	6	Романның бижиттинген төөгүзү-биле кыска таныжылга. Чогаалдың сюжет болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыы. Маадырларның омур-хевирлериниң романның утказын ажыдарынга салдарын сайгарган чугаага киржири. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын планнарны тургузуп билири. Темага дүүштүр бижимел дыңнадыг кылып билири. Чогаалга хамаарышкан айтырыгларга ниити база бадыткалдарлыг харыылап билири. Чогаалды сайгарары
	Сарыг-оол С.А. «Аңгыр-оолдун тоожузу» (шилилгелиг эгелери)	6	Тыва литературада С. А. Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалының уjur-утказы болгаш туружун тодарадыры. Чогаалда болуушкуннарның болгаш маадырларның төөгү-биле холбаалыын илередири. Романда ёзу-чаңчылдарның, чүдүлге-сүзүглелдин маадырның кижиге болуп хевирлеттинеринге салдарын тодарадып билири. Чогаалга хамаарыштыр бөдүүн болгаш нарын план, уjur-утказынга хамаарыштыр айтырыгларны тургузуп билири. Чогаалчының номнарының делгелгези-биле таныжылга
Россия чоннарының литературы. Делегей литературы	Элляй С. Р. «Экии, тыва чонум!»	1	С. Р. Элляйның чогаадыкчы намда ры-биле таныжылга. Чогаалда ниити болгаш национал онзагай деп билиишкин-биле таныжылга. Россия чоннарының чечен чогаалының жанр болгаш утка-хөөн талазы-биле онзагайынга хамаарыштыр бодунуң хамаарылгазын илередип өөренири. Лириктиг маадырның чогаалдың уjur-утказын көргүзеринге салдарын илередири. Шүлүктү сайгарары
Проза	Хөвөңмей Б. Д.	1	Чечен чугааның темазын, идеялиг утказын тодарадып билири. Кол маадырның омур-хевириниң болгаш дылдың уран аргаларының чогаал идеязын илередиринге

	«Чүү болганыл?»		салдарын тодарадыры. Чогаалды сайгарары
Угаан болгаш сеткил			
Проза	Сарыг-оол С. А. «Соругга» Чогаал теориязы: чечен чугаа	3	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, бойдус биле кижиниң аразында харылзаалыын тодарадыры. Кол маадыр Дукарның, ооң психологтуг байдалын тодарадып, аңаа характеристика бээри. Дылдың чурумалдыг аргаларының салдарын илередип билири. Чогаалдың адының ужур-утказын, детальдарны көргүскениниң салдарын тодарадыры. Чечен чугааның сюжедин, ында көдүртүнген чидиг айтырыгларны тодарадып билири
	Сувакпит О. Ө. «Ылар»	2	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Бойдус камгалалының темазын чогаалда чырытканының онзагайын илередип, шүлүктү сайгарары. Аянның номчулга. Лириктиг чогаал сайгарылгазы. Бойдус камгалалынга хамаарышкан төлевилелди бот-тускайлаң тургузуп билири
	Кудажы К.-Э. К. «Кызыл-Бөрттүг»	4	Чогаалда тоожуушкун аянының онзагайын илередип билири. Чурттуң төөгүзүнүн чидиг айтырыгларын болгаш чоннуң сорук-күзелин чуруурда, кол маадырның болгаш ийиги черге маадырларның омур-хевирин дамчыштыр көргүскени. Кол маадыр, ооң омур-хевиринде таарымчалыг талалары. Дылдың чурумалдыг аргаларын, чогаалдың бижиттинген онзагайын илередип билири. Өөрөнгөн чогаалынга даянып, чараш мөзү-шынар болгаш сагыш-сеткил үнезинге хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип билири
	Суваң Ш. М. «Чээн оол»	1	Кол маадыр – бичии оолдун психологтуг байдалын, аажы-чаңын тода чуруурда, авторнун туружун тодарадып билири. Оолдун психологтуг байдалын дылдың чурумалдыг аргаларын дамчыштыр илереткениниң онзагайын тодарадыры. Маадырларның сагыш-сеткил байдалын чураанының онзагайы. Мөзү-шынар темазының чидиг айтырыгларын дылдың чурумалдыг аргалары база дээштиг аргалар дузазы-биле чырытканын тодаргайлап билири

Чечен чогаал делегейинде мөңгө темалар			
Проза	Пюрбю С. Б. «Эргеппей дугайында тоожу» Чогаал теориязы. Тоожу дугайында билиг	4	Чогаалдың төөгүлүг үндезинин тургузуп билири. Чогаал маа-дырларына болгаш болушкуннарга авторнуң хамаарылгазын илередип билири. Кол маадырның омур-хевиринге үнелел берип, ооң өскелерге бот-башкарып өөрө-ниринге кижизидикчи салдарын тодарадып билири. Тоожу – эпиктиг калбак чогаал жанры деп билиишкинни тодарадып билири. Тоожу болгаш чечен чугааның ылгалын тайылбырлап билири
	Саган-оол О. К. «Найырал»	2	Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. «Найырал» деп чечен чугааның амыдыралчы үндезиннерин, кол маадырның иштики делегейинин (психологиязының) болгаш аажы-чаңының өскерлиринге салдарлыын илередип билири. Номчаан чүүлүнгө чоок кылдыр эдерти чугаалаары (Адар-оол болгаш Марусяның аян-чоруу, бойдустуң берге байдалдарының үзинде боттарын алдынып билири). Найырал темазын чураанын ажыдып, сайгарып билири
	Кудажы К.-Э. К. «Сарыг-оолдуң плантациязы» Чогаал теориязы. Композиция болгаш сюжет дугайында билиг	2	Чечен чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып, чогаалда пейзажтың салдарын билири. Маадырларның омур-хевиринге үнелел берип, чечен чугааның дылының онзагайын сайгарып билири. Литература-теориялыг кол терминнер, билиишкиннер-биле таныжып, сайгарылгага ажыглап билири
	Доржу М. Б. «Дайынныг кино көргөш...»	1	Чогаал сайгарылгазынга идепкейлиг киржири. Матрёнааның омур-хевиринге даянып, дайын темазын тодаргай илередип билири. Салгалдар аразының харылзаалыын чогаал сөзүглелинден ажыдып шыдаары. Орус херээжен маадыр Матрёнага авторнуң хамаарылгазын бодунуң билип турары-биле илередип билири
	Иргит И. Б. «Эргим Уля угбай»	1	Чогаалчы И. Иргиттиң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле каксы таныжары. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадып билири. Өөрөнгө литературатеориялыг терминнер, билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири. Бердинген темага чогаадыг бижип билири.

Поэтиктиг одуруглар ...			
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Төрээн дылымга»	1	Лириктиг чогаалды аянныг номчуп билири. Чогаалдың темазын болгаш кол бодалын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Төрээн дылын өөренириниң чугулазын билип турары-биле бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири
	Даржай А. А. «Авамга» Чогаал теориязы. Шүлүк дугайында билиг	2	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Ава кижиниң овурун тускай чуруп илереткенин тодарадып билири. Аваның өг-бүледе, ниитилелде ажык-дузазының дугайында угаап бодап, чогаалга даянып, сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалда илереп келгенин, оларның тема, идея ажыдарынга салдарлыын сайгарып билири. Өөрөнгөн литература-теориялыг терминнер: шүлүк, аян, хемчээл болгаш өске-даа билиишкиннерге даянып, сайгарылга күүседип билири. Шээжи-биле аянныг номчууру
	Күжүгет М. А. «Бак сагыш башка халдаар»	2	Кижилерниң аажы-чаңында үнелиг болгаш күзенчиг эвес чүүлдерни номчаан чогаалында илереттингенин бодунуң туружу-биле тодаргайлап билири. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Шүлүктүң кижизи-дикчи талазының онзагай күштүүн тыва улустуң үлегер домаа болгаш дылдың чурумалдыг аргалары-биле бадыткап илередип билири. Чогаалдың адының символиктиг утказын, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалыын илередип билири
	Лудуп Р. Д. «Чавыс-чавыс көжүп чоруур булуттарлыг»	1	Шүлүктүң сайгарылгазын, тур-гузуунуң болгаш бижиттингениниң онзагайын сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея тодарадырынга омурлук салдарлыын

			сайгарып билир.
Бодунарның төөгүнер өөрениңер			
Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Алдан-маадыр»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын төрээн черниң төөгүзү-биле холбаштырып, тодарадып билири. Чогаалды шээжи-биле аянның номчууру. Чогаал маадырларының амыдыралын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Чоннуң коргуш чок маадырларының дугайында чогаалдың төөгүлүг үндезинни
	Лудуп Р. Д. «Улаастайга»	1	Шүлүктүн төөгү-биле холбаалы. Дылдың чурумалдыг аргаларының идея, тема илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Чогаалдың мөзү-шынар айтырыын көдүреринге чугулазын бадыткалдыг чижектер-биле илередип билири. Чогаалды аянның номчууру
Проза	Бадра И. У. «Ужудукчу Кидиспей» («Ужудукчу Кидиспей» деп романдан үзүндү)	3	Чогаалдың төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тываның бирги ужудукчузу Чооду Кидиспей дугайында амыдырал-биле холбаштырып тайылбырлап сай-гарары. Номчаан чогаалынга хамаарыштыр долу сайгарылгалыг чугааны кылып билири
Поэзия	Сувакпит О. Ө. «Сат Бүрзеккей дугайында баллада»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Хамааты туруш хевирлээринге чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын илередип билири. Тыва эки турачы дайынчыларның маадырлыг чоруу, оларның дидим, коргуш чогуу бадыткалдыг чогаалдар-биле холбаштыр сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларынга даянып, маадырларның овор-хевирин сайгарып билири. Сат Бүрзеккей дугайында немелде медээ чыып, төлевилел тургузары. Чогаалды аянның номчууру
Драматургия	Кудажы К.-Э.К. «Он бир» Чогаал теориязы. Шии чогаалының	3	Тема болгаш идеяны илередип билири. Чогаалды рольдап аянның номчууру. Хамааты туруш хевирлээринге база мөзү-шынар айтырыын сайгарарынга чогаалдың кижизидикчи салдарын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири. Шии чогаалының онзагай талаларын, жанрга хамаарышкан тускай терминнерни билири. Кол болгаш ийиги чергелиг маадырларга тус-тус үнелел берип,

	дугайында билиг		сайгарылгалыг чугааны чорудуп билири
Класстан дашкаар номчулга	Даржай А. А. «Ровнога төрүттүнгөн шүлүктөр»	1	Чогаалда болуушкунга хамаарыштыр авторнуң сагыш-сеткил илерээшкинин, туружун илередип билири. Тема болгаш идея илередири, шүлүктүң адының онзагайын тодарадып, шүлүктү сайгарып билири. Уран чүүлдүң өске хевирлеринде дайын темазын көргүскенин деңнеп сайгарары
Шупту:		68 ш.	

С.

класс

Блок	Тема	Шак, ай- хүнү	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кирилде	Чогаал дугайында сөс	1	Кижиниң иштики делегейин база долгандыр делегейни шинчилээриниң уран аргазы – чечен чогаал, ол уран чүүлдүң бир хевири дээрзин илередири. Чечен чогаалдың кижиниң мөзү-шынарының, эстетиктиг көрүжүнүң хевирлеттинеринге, угаан-бодалының делгемчииринге салдарын билири. Уран сөстүң мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш, угаан-бодал сайзырадыр күштүг талаларын билири. Ниитилелдин болгаш чогаалчының чогаадыкчы көрүжүнүң аразында харылзаалыын тодарадыры
Тандым турда, таңдаш-ла мен			
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Улуг-Хемим» Чогаал теориязы:	4	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның окур-хевири болгаш Улуг-Хеминиң чурумалын көргүскениниң онзагайын сайгарып ажылдаары, оларның чогаал идеязын илередиринге салдарын тодарадыры. Шүлүглелдин композициязы-биле ажылдаары. Лириктиг маадыр болгаш хем чурумалын өске чогаалчыларның ажылдарын деңней сайгарып ажылдап билири. Чогаалчының ажылдарында төрөөн чериниң төөгүзү, сайзыралы-биле холбаалыг

	шүлүглел		онзагайын тодарадыры. Өөрөнгөн литература теориялыг терминер, билиишкиннерни билири. Чогаалды шээжи-биле аянынг номчууру
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Дыт»	2	Дылдың чурумалдыг аргала-рының чогаалга салдарын тодаратпышаан, чогаал сайгарылгазын күүседир. Кижиле бойдустун быжыг харылзаалыын, шүлүктүн философчу утказын билири. Лириктиг маадырның оворунга, оон бот-хуунун иштики чугаазынга үнелел бээри. Бодунун билип турары-биле, мөзү-шынар, чарашты хүлээп алыр дугайында айтырыгларны сөзүглелден бадыткалдыг чижектерлиг илередип билири
	Кюнзегеш Ю.Ш. «Чөөн чүктүн кижизимен»	2	«Чөөн чүк» деп билиишкннің делгем утказын чогаалчының ажыглаанын тодарадып билири. Символиктиг оворларның ужур-утказын илередир. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга шүлүктүн бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының салдарлыын билири. Чогаалды шээжи-биле аянынг номчууру
Проза	Доржу М. Б. «Даг эзир»	1	Амыдыралдың үнезин илереткенинің онзагайын, чогаалда көдүртүнгөн чидиг айтырыгны чогаал сөзүглелинге даянып тодарадып билири. Новелланың темазын болгаш идеялиг ужур-утказын тодарадыры. Маадырларның, ачаның болгаш эзирниң овор-хевирлерин чергелештир сайгарып билири. Символиктиг оворларның ужур-утказын тодарадып билири. Улугларның өөредиглиг чагыгларын сактып ап, хүлээп билири. Тыва литературада новелла жанрының сайзыралынга чогаалчының үлүүн илередип билири
Поэзия	Сүрүн-оол С. С. «Ырла, Хемчик»	2	Чогаалды аянынг номчууру. Шүлүктүн темазы болгаш идеязын тодарадырынга авторнун оворунун салдарын тодарадып билири. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының идеялиг салдарлыын сайгарып билири
	Кенин-Лопсан М.Б. «Хүттүн ужары»	1	Шүлүктүн тургузуунун онзагайын, уран чурумалдыг аргаларының дээштиин, идея ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Лириктиг маадырның оворун база Хүт ужарының чылдың аңгы-аңгы үелеринде дылдың чурумалдыг аргалары-биле илереткенин тодарадып билири. Хүт чурумалын болгаш кижиниң иштики сеткилин деңнелгелиг сайгарып билири

Проза	Кудажы К-Э. К. «Таңды кежи»	4	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын, оон композициязын, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайын идея ажыдарынга ажыглаанын тодарадып, сайгарып билири. Чолдак-Кадай болгаш Көк-Кадай кырган-авайларның өөрөдиглиг чугааларының чогаалдың идеялиг утказын, темазын ажыдарынга салдарлыын тодарадып билири. Маадырларның иштики делегейин чогаал сөзүглелинге даянып, ажыдып билири. Чоннуң ёзу-чаңчылдарын шиңгээдип, амыдыралга ажыглап чоруурунга, дириг амытаннарга хумагалыг болурунга кижизиттинери. Чогаалга план тургузуп билири база план ёзугаар эдерти чугаалап билири
	Байсалова З. С. «Тайга ээзи»	2	Чогаалдың аас чогаал-биле харылзаалыын, үндезинниин тодарадып билири. Сөзүглел-биле ханы ажылдап өөренири. Чогаал темазынга даянып, ханы, сайгарылгалыг угаап боданып чаңчыгары, бодалдарын хостуг илередип билири. Чагыг сөске даянып, философчу угаап боданырын сайзырадыры, аас чугаага бодалды бадыткалдыг, чиге чугаалап өөрениринге чаңчыгары. Тоожукчу маадыр болгаш «эр сөс» деп билиишкинни деңнелгелиг тайылбырлап билири. Чогаалдың дылы, авторнуң стили болгаш дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры
Поэзия	Намзырай З. А. «Дуруяалыг-Шөл»	1	Шүлүктү аянныг номчууру. Шүлүк чогаалының онзагайын сайгарып чаңчыгары. Идеяны илередириниң аргаларын билири. Чогаалдарны деңней сайгарып өөрениринге чаңчыгары. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Аңгы-аңгы чогаалчыларның бойдус темазынга бижиттинген чогаалдарын сайгарарынга идепкейлиг киржири
Тараам турда, тодуг-ла мен			
Проза	Кудажы К-Э. К. «Тараа»	3	Чогаал адының, эпиграфтың идеялиг утка илередиринге салдарын сайгарып билири. Чогаал маадырларының аразында харылзаалар, чогаалда болуушкун, девискээр дугайында билигни шиңгээдип, бот-тускайлаң ажылдап билири. Суваңның овор-хевирин то-дарадып, ада кижизидилге дугайында чугаа тургузуп билири. Найырал темазын чырытканын илередири. Сөс-биле ажылдап өөрениринге чаңчыктырары. Чогаалга план тургузуп, долу азы шилилгелиг сайгарылга кылыры. Аас, бижимел ажылдарны күүседип чаңчыгары

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Неверов А. С. « <i>Аьштыг-чемниг Ташкент хоорай</i> » (6-гы класстан уланчызы)	1	Чогаалдың кижизидикчи сал-дарын тодарадып билири. Сөзүглелде кижилерниң шы- дамык, турум, быжыг туруштуг, харыысалгалыг аажы-чаңныг болурун чырытканын тодарадыры. Чогаалчы дугайында медээлер-биле бот-тускайлаң таныжып билири. Мишка Додоновтуң овур-хевиринге үнелел бээри
Поэзия	А.Үержаа «Ажыл»	2	Шүлүктүң идеялиг утказын тодарадып, тургузуунуң онзагайын, бижиттинген аянын болгаш дылдың уран чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири. Сөс, ооң утказының ханы, делгемин илередип билири. Чогаалдың кижизидикчи салдарын сөзүглелге даянып, тодарадып билири. Чогаалчы дугайында медээлер чыып, бот-тускайлаң ажылдап билири. Авторнуң көрүжү, авторнуң туружу деп билиишкин-биле ажылдап өөренири. Угаап- боданышкынныг бижимел ажылды күүседип билири
Класстан дашкаар номчулга	Кудажы К-Э. К. «Кымыскаяк- тар»	1	Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаал идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Кижичурттуг, куш уялыг			
Драматур- гия	Көк-оол В. Ш. «Самбажык»	5	В.Көк-оолдун чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжып, билип алыры. Чогаалда болуушкуннарның төөгүлүг үндезинниин тодарадып билири. Тывага аңгы демиселин, чоннуң коргуш чок маадырлыг чоруун шииде көргүскениниң онзагайын тодарадып билири. Маадырлар болгаш оларның иштики делегейи, улустуң аас чогаалы-биле харылзаалы деп билиишкиннерни сайгарып билири. Шии чогаалын рольдап номчуурунун аянын шиңгээдип билири. Детальдарның, бойдус чурумалының чогаалдың идеялиг утказын көргүзеринге салдарын тодарадып билири. Шии жанрынга хамаарышкан теориялыг терминер, билиишкиннерни билири. Чогаал маадырларынга аас, бижимел үнелел берип билири. Чечен чогаалдың сөзүглелинге даянып, чогаалдың идеялиг утказын, чогаалчының чечен көрүүшкүнүн уран чүүлдүн өске хевирлери-биле холбаштырып сайгарып билири
	Сарыг-оол С.А.	3	Номчаан чогаалының утказын, дылының чеченин, өске чогаалдар-биле ылгалдыг болгаш дөмей талаларын билири. Чогаалды кезектерге чарып, план тургузуп билири.

	«Чечен биле Белекмаа» Чогаал теориязы. Шии дугайында билиг		Жанр талазы-биле онзагайын илередип, либретто деп билиишкинни тайылбырлап билири. Дылдың чурумалдыг арга-ларының чогаалда салдарлыын, улустуң аас чогаалы-биле холбаалыын сайгарып билири. Чогаалды рольдарга хуваажып, аянның номчууру. Чогаалдың утказынга дүүштүр диалог болгаш монолог чугааны тургузуп билири. Тыва улустуң чаңчылдарын көргүскениниң кижизидикчи дээштиин илередири. Р. Д. Кенденбильдин «Чечен биле Белекмаа» деп операзы-биле онлайн хевирге таныжары: vk.com/video-59838956_456239616
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Шиллер Ф. И. « <i>Кара сагыш болгаш ынакшыл</i> »	1	Шиллерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжары. Шииниң темазын, идеязын тодарадып билири. Чогаалдың сюжедин аас-биле дамчыдып билири (план ёзугаар долу азы шилилгелиг). Чогаал сюжединиң төөгү-биле харылзаалыын тодарадып, тыва чогаал-биле деңней сайгарып билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Поэзия	А.Үржаа «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы»	2	Авторнуң чогаадыкчы намдары-биле делгем таныжары. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередири. Кускуннуң символиктиг овурун чогаалда ажыглаанының онзагайын билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Философчу уткалыг чогаалдың кол бодалын бадыткалдыг чижектерлиг илередип өөренири. Чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, чагыг бүрүзүнүн символиктиг утказын тодарадып билири. Чогаалчының хууда чогаадыкчы стилин бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири
Класстан дашкаар номчулга	Өлчей-оол М. К. «Төлөвир»	2	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалда мөзү-шынар айтырыын көдүргени болгаш ону номчукчуга таныштырганының онзагайын сайгарып билири
Проза	М. Б. Ховалыг «Ыдыктаан тук» Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар	3	Тоожунуң идеялиг утказының ханызын, темазының чугулазын илередип билири. Чогаалдың жанрының онзагайын бадыткалдыг чижектер-биле тодарадып билири. Чогаалды төөгүлүг хүннер-биле холбаштырып тайылбырлап билири. Ыдыктыг Далай-лама XIV башкының чагыгларын делгем угап билири.

			Тыва литературада барымдаалыг чогаалдар-биле таныжылга
Класстан дашкаар номчулга	Дики Церинг «Мээң оглум Далай- лама»	2	Очулга чогаалдар-биле таныжылга. Кол маадырларның омур-хевиринге үнелел бээри. Делегейниң чоннарының мөзү-шынар кижизидилгезинге, иштики сагыш-сеткил хевирлээринге, делегей чергелиг чидиг айтырыглар: тайбың чорук, бойдус камгалалы дээш о.ө. XIV Далай-лама башкының салдарлыгын тайылбырлап билири. Библиотека болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Авай, авай, авайымны			
Поэзия	Сарыг-оол С.А. «Херээжен»	1	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Авторнуң туружун, бодалын, сагыш-сеткилин тодарадып билири. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайын тодарадыры, чоннуң ырызы бооп чоруунун билири. Аңгы-аңгы чечен чогаалдарда болгаш уран чүүлдүң өске хевирлеринде ава дугайында теманы чырыдып чоруунуң чоок, онзагай талаларын илередип билири. Шүлүктү аянын номчууру, ырлап күүседир
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Авамның ынак оглу»	1	Шүлүктүң темазын болгаш идеязын тодарадыры. Орус, тыва чоннар аразында найырал темазын ажытканының, чогаалдың бижиттинген аянын, дылын бот-хуузунда азы демнежип сайгарып билири. Кол маадырларның омур-хевиринге үнелел бээри. Чогаалда портрет, детальдарның идеялиг утка илередиринге ужур-утказын илередип билири. Шүлүктүң композициязының онзагайын сайгарып билири. Шүлүктү шээжи-биле аянын номчууру
Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Пушкин А.С. «Тураскаал»	1	Лириктиг чогаалды сайгарып билири. Шүлүкчү болгаш шүлүк деп темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын илередип билири. <i>Шүлүкчүнүң туружу, сөстүнү күжү</i> болгаш уран чечен чогаалдың дээшти деп би-лиийшкinnerни сайгарып билири. Тыва дылче очулгада дылдың чурумалдыг аргаларының тема болгаш идея илередиринге салдарлыгын сайгарып билири
Проза	Танова Е.Т. «Иениң салым-хуузу» (тоожудан үзүндү)	3	Салым-чаяанның херээжен чогаалчы Е.Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың жанрын тодарадыры. Чогаалга план тургузуп билири, цитаталар ушта бижири. Тайылбырлыг номчулганы күүседир. «Талантылыг ада-ие – талантылыг ажы-төл» деп темалыг ажык чугаага киржилгелии. Эпистолярлыг жанр деп билийшкinner-биле таныжылга. Чечен чогаал болгаш уран

			чүүлдүн өске хевирлери деп теманы тодарадып билири
Поэзия	Даржай А.А. «Авамга чечээм» Боодал сонет	1	А.А. Даржайның тыва литературада үнүн тодарадып билири. Ава дугайында теманы чырытканының онзагайын илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири. Сонет жанрының чечен чогаалдың өске хевирлеринден ылгап билири. Чечен чогаалдың кижизидилгелиг салдарлыын бадыткалдыг чижектерлиг сайгарып билири
Проза	Дуюнгар М. М. «Авамның тону»	2	Чогаалдың адының символиктиг ужур-утказын тайылбырлап билири. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Идейлиг утка илередиринге портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының салдарын билири. Чогаалда ханы, философчу утканы шингээдири, сайгарып билири. Бодалдарын дыннакчыга чедингир, дес-дараалашкак, билдингир, тода чугаалап билири
Поэзия	Намзырай З. А. «Авам мени манап орар»	1	Шүлүктүн темазын болгаш идеязын сөзүглелге даянып тодарадып билири, шүлүк чогаалын сайгарары. Өөрөнгөн чогаалдарының ниити болгаш ылгалдыг талалары, онзагайынга хамаарыштыр бот-тускайлаң түңнел үндүрүп билири. Шүлүктү аянынг номчууру
Кижил болуру чажындан			
Проза	Куулар Ч.Ч. «Шораан»	5	Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарынга авторнун үлүг-хуузун илередип, чогаал сөзүглелинге даянып, сайгарып билири. Тоожунун бижиттинген төөгүзүн, кол маадырның прототивиниң, ооң амыдырал-чуртталгазының дугайын билири. Маадырның иштики делегейин илередиринге детальдарның, бойдус чурумалының база өөредилгеге, чараш чүүлге хандыкшылының кижизидикчи салдарлыын тодарадып билири. Тыва чоннун амыдырал дугайында философчу бодалдарының тодарап кээрин билири. Сюжет болгаш композицияны сайгарып билири
	Чамыян К. Д. «Ханы дазыл»	4	Тоожунун сюжет болгаш композициязын сайгарып билири. Чогаалда көдүртүнгөн айтырыгга авторнун туружун илередип билири. Ниитилелде элээдилер болгаш ада-иелер аразында мөзү-шынар айтырыгларының чидиг талаларын илереткениниң чугулазын билип, боттарының хире-шаа-биле сайгарары.

			Кол маадырның иштики делегейин ажыдарыңа детальдарның, бойдус чуру-малының салдарын тодарадып билири
Класстан дашкаар номчулга	Ооржак Л. Х. «Өңнүг кижиги»	1	Чечен чугааның темазын болгаш идеязын тодарадыры. Мөзү-шынар болгаш ниитилелде социал теманы чырыдарыңа чогаалдың онзагай талаларын илередип билири. Монолог чугааның, портрет, деталь болгаш дылының уран чурумалдыг аргаларының чогаалда ханы, философчу утканы илередиринге салдарын билири. Ава болгаш ажы-төл темазын, кижилер аразында харылзааларны көргүскениниң кижизидикчи салдарын сайгарып билири
Поэзия	Ховалыг А. Х-О. «Үш үнө»	1	Шүлүктүн адының символиктиг уткаын сайгарып билири. Чогаалда авторнуң туружун: төрөөн черинге, чонунга база ие дылыңа ынакшылын илередип билири
Класстан дашкаар номчулга	Гамзатов Р.Г. «Дыл»	1	Расул Гамзатовтун «Мой Дагестан» деп ному-биле таныжары. Шүлүктүн тема болгаш идеязын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының чогаалдың идеязын илередиринге салдарлыын сайгарып билири
Катаптааш- кын	Түңнел кичээл. СТМ (сагынгырлар, тывынгырлар маргылдаазы)	1	Аудио болгаш видео хевирлерде чогаалдарны сонуга, дыңнап, сайгарып билер. Чыл дургузунда өөрөнгөн билиин камгалап билири. Катаптаашкын, янзы-бүрү үндезиннерден видео-материалдар көөрү. Бодунуң чогаадыкчы, улус-биле харылзажыр болгаш оон-даа өске арга, мергежилин сайзырадып, чөптүг ажыглап билири. Бодунуң болгаш эштериниң билиин үнелеп билири. Чогаал номчуурунга сонугалды. Интернет четкизинде медээ-лерин сонугаары: URL: http://tuvancenter.com/o-nas/
Шупту:		68 ч.	

d.

КЛАСС

Блок	Тема	Шак, хуу-саа	Өөреникчилерниң күүседир ужурлуг кол-кол ажыл-чорудулгазы
Кирилде	Чечен чогаалдың сайзыралының оруу	1	Тыва литератураның тыптып, сайзырап келген оруун шиңгээдири. Баштайгы тыва чогаалдар, оларның бижиттинген онзагайларын билири. Ниити медээден чугула бодалдарны ылгап, демдеглеп билири. Башкызы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип, айтырыгларга тода харыылап билири. Литератураның сорулгазын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чечен чогаалдың сайзыраарына салдарлыын билири. Литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, окур-хевир, тема, идея болгаш чечен чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыглар, тыва литератураның сайзырап келген оруктары дээш о.ө. билиишкиннерниң ужур-утказын билири
Мөңгө даштын сырыны			
Эрте-бурунгу тураскаалдар	Бурунгу бижимел тураскаалдар «Күлтегин» (Культегинге тураскааткан биче бижик)	2	Орхон-енисей бижиктери төөгү, дыл база чогаал сайзыралының чажыттарын шыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин медереп билири. Бурунгу бижимел тураскаалдар, «Күлтегин» деп чогаалда девискээр, окур-хевирлер дугайында сайгарып билири. Тоожушкун кезектерин тодарадып билир. Төрөөн черинге ынакшылды, шынчы чорукту көргүскени. Көжээде бижимелдерни сайгарып өөренириниң эге билиглерин шиңгээдири. Эрте-бурунгу бижиктерде чечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывары
	«Означенное суурдан тывылган тураскаал»	1	Чечен чогаалды сеткил-хайныышкынның хүлээп, аянның номчулганың негелделерин сагып номчууру. Чогаалдың бижиттинген аянының онзагайын, идеялиг утказын сайгарып билири. Чогаалдың очулгазында дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып билири. Сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажылдап билири

Поэзия	Кюнзегеш Ю. Ш. «Көк-Эл»	1	Баллада жанрының компо-зициясының онзагайын тодарадып билири. Тема, идея болгаш сюжеттин онзагайын, дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередип билири. Чогаалга план тургузуп, эдерти чугаалаары. Көк-Элдин оворунун символиктиг овор-хевирин тургузары. Бижимел ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери
	Кюнзегеш Ю. Ш. «Багырның хылыжы»	2	Чогаалдың тема, идеясын то-дарадыр үндезинни илередип билири. Дылдың чурумалдыг аргаларының ажыглалын илередири. Детальдың символиктиг утка илередип турарын тодарадыры. Немелде материалдар-биле ажылдап билири
	Даржай А. А. «Бурунгунун изи-биле»	1	Чогаалдың тема, идеясын тодарадып билири. Чогаалдың адының символиктиг уткасын тодарадыры. Авторнун туружун тодарадыры. Чогаалдың идеялиг уткасын шингээди алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билири. Бот-хуузунун бодалдарын аас, бижимел логиктиг шын илередири
	Иргит И. Б. «Көжээ дажы»	1	Шүлүктүн идеялиг ужур-утказын, хамааты пафосту тодарадыры. Мөзү-шынар айтырыының философчу уткасын тайылбырлаары. Чагыг мотивин илереткенинин онзагайын, чогаалдың дылының онзагайын тодарадып, ужур-утказын сайгарып шыдаары. Авторнун туружун лириктиг маадырның оворунга даянып илередири
Класстан дашкаар номчулга	Мижит Э. Б. «Кыйгы»	1	Чогаалдың тема, идеясын үе, девискээр, шимчээшкин дузазы-биле тодарадыры. «Шүлүк-боданышкын» деп терминни чогаал сөзүглелинге даянып тодарадыры. Тоожукчу маадырның оворун, аажы-чаңын тайылбыр номчулгага илередип билири. Бодунун бодалын сөзүглелдерге даянып, аас болгаш бижимел илередири
Таңды, Саян ийи сынның аразынга			
Проза	Тока С. К. «Каргыга чорааным» Чогаал теориязы.	3	Тыва литературада очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының салдарын тодарадып билири. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билири. Тоожукчу маадырның овор-хевиринге үнелел бээри, тодаргай үени чогаалда чураанының онзагайын илередири. Дылдың чурумалдыг аргаларының онзагайын тодарадыры. Бижимел ажылдарны күүседип билири. Тыва литературада очерк жанрының сайзыралының төөгүзүн билири. Очерктин

	Очерк		хевирлерин тодарадып шыдаары
Поэзия	Сарыг-оол С. А. «Саны-Мөге»	4	«Саны-Мөге» деп шүлүглелдин тема, идеязын тодарадыры. Чогаал болгаш Тыва төөгүзүнүн харылзаалыын тодарадып билири. Авторнун чогаалды бижээнинин аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередири. Чогаалда чечен девискээр, чечен үени бадыткалдыг илередири. Шүлүглелдин маадырларының овур-хевиринге үнелелди бээри, прототип деп билиишкинге дүүштүр чергелештир сайгарып билири. Эгелерге план тургузары. Тыва литературада шүлүглелдин онзагай салдарлыын илередири. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседири. Аянның номчулганың күүселдези
	Идам-Сүрүн М. Ы. «Союспаң» Чогаал теориязы. Баллада дугайында билиг	2	М. Ы. Идам-Сүрүннүн чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаның бижиттинген үезин, аас чогаалы-биле холбаалыын тодарадып билири. Портрет, пейзажтың тема болгаш идея илередиринге салдарлыын тодарадыры. Лиро-эпиктиг чогаалдарга хамааржыр чогаал жанрларын катаптаары, балладаның тургузуунун, ужур-утказының онзагайын илередири. Литературлуг терминнер болгаш билиишкиннерни билir, сайгарылгага чогумчалыг, билдилиг ажыглап билири
	Пюрбю С. Б. «Чечек»	5	«Чечек» деп шүлүглелдин киирилде кезээнин ужур-утказын тайылбырлап билири. Тема, идея-ның болгаш композициязының онзагайын тодарадып билири. «Онегин строфазы» деп билиишкиннин база шүлүглелде чаңчылчаан тыва шүлүк тургузуундан ылгалдыын тодарадыры. Композиция тургузуунда портрет болгаш пейзаж салдарын илередири. Дылдың чурумалдыг онзагайының овур-хевирлер чуруурунга, идеялиг утка илередиринге салдарлыын тодарадыры. Шүлүглелдин тыва литературада туружун тодарадыры. Критиктиг литература-биле

	Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевиринің дугайында билиг		ажылдап билири. Орус болгаш тыва литератураны деңней сайгарып билири. Лири-эпиктиг чогаалдар дугайында өөрөнгенин катаптаары. Ук жанрның чогаалдарының онзагайын тодарадыры. Литературлуг терминер ажыглап, чогаалды сайгарары (литературлуг маадыр, омур-хевир, тема, идея, лири-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээн роман)
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Кара-Суг»	1	С.Б. Пюрбюнүн хамааты лирикасын өөренири. Шүлүктүн философчу умур-утказын тодарадыры. Бойдус чурумалы болгаш кижинин амыдыралын чергелештир, аразында харылзаалыын тодар-гайлап, сайгарып өөренири.
	Пюрбю С. Б. «Хайыракан»	1	Лириктиг маадырның сагыш-сеткил илерээшкининге даянып, авторнун туружун тодарадып билири. Чогаалда бижик дем-дектеринин идея тодарадырынга салдарын сайгарып билири. Чогаалдың дылының чурумалдыг онзагайын сайгарып билири
	Намзырай З. А. «Аяк хээлиг Тыва чуртум»	1	Зоя Намзырайның чогаадыкчы допчу-намдары-биле таныжылга. Чогаалдың адының символиктиг уткузын тодарадып билири. Чогаалды сайгарып билири. Бижик демдектеринин идеялиг салдарлыын тодарадыры. Чогаалды аянын ырлап күүседири
Класстан дашкаар номчулга	Туң-оол О. К. «Тоолзуг оранда»	1	О. К. Туң-оолдун чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың адының идеялиг уткузы болгаш тоожукчу маадырның омурун сайгарып билири. Чогаалга хамаарыштыр айтырыглар салып билири
Проза	Куулар Н. Ш. «Аңнаашкын соонда болчаг»	2	Номчаан чогаалынга дүүштүр сайгарылганы кылып өөренири. Чогаалдың тема, идеясын үе, девискээр байдалдарын тодарадып сайгарып билири. Медерелдиг, аянын номчууру, дылдың чурумалдыг аргаларын илередири, оларның чогаалга салдарын тодарадып билири. Чечен чугааның сюжеттиг шугумунга план тургузары, кижизидикчи умур-утказын тодарадыры. Төөгү болгаш күрүне айтыры деп билишкinnerни бердинген

			айтырыгларга дүүштүр сайгарары. Төөгүдө эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг хамаарылгаларның үнүп кээр чылдагааннарын өөренир. Урандай болгаш Аялзының омур-хевирлеринге даянып, хүлээлге (күрүне чергелиг) болгаш сагыш-сеткил (амы-хуунуң) чөрүлдээзи деп билиишкиннерни сайгарары. Боттуг чүүлдерниң (детальдар) омур-хевирлер чуруурунга салдарлыын тодарадыры
Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Хайыраан бот» Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири	5	Драматург В. Ш. Көк-оолдуң чогадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө шииниң быжыг туружун база тема болгаш идея, сюжет болгаш композициязын тодарадыры. Чөрүлдээниң чидиг талалары болгаш маадырларның омур-хевири, сюжет шугумунда тода илереттингенин өөренири. Чуртталганың үнези, ынакшыл, мөзү-шынар айтырыгларын херек кырында амыдырал-биле холбаштырып сайгарары. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседери. Чогаалдың трагедия жанрынга хамаарышкан литературлуг тер-миннер-биле ажилдаары: трагедия, чидиг чөрүлдээ, эрте-бурунгу Греция дээш о.ө. «Хайыраан бот» деп шии дугайында сайгарылгалыг чүүлдер-биле ажилдап билири
Россия чонна рының литературазы. Делегей литературазы	Шекспир В. «Ромео биле Джульетта»	1	Чогаалдың тема болгаш идеязын илередири. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренири. Очулга ажилынга дүүштүр ханы билдилиг болурун илередири. С. Б. Пюрбюнүң очулгаларының («онегин строфазы») дээштиин тодарадыры
Дайын дээрге дарызыг чыт			
Поэзия	Пюрбю С. Б. «Тулчуушкунче»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның омуру-биле бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынның омур-хевирин тодарадыры. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннарны

			болгаш мааадырларның овор-хевири чергелештир сайгарары. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери
	Пюрбю С.Б. «Кызыл кош»	1	Балладаның бижиттинген төөгүзү, тема болгаш идея, тоожукчу маадырның мурнундан хамааты туружу бедик чырыттыңан чоннуң ниити овор-хевири көргүскенин тодарадыры. Тыва чоннуң Кызыл Армияга дузазын база төөгүлүг үени чураанының онзагайын тодарадып сайгарары. Чогаалдың композициязын илередири. Шээжи-биле аянның номчулганы күүседери
Проза	Сарыг-оол С. А. «Белек»	4	Тыва литератураның төөгүзүндө тоожунуң туружун тодарадыры. Чогаалдың бижиттинген төөгүзү, чоннуң ниити бедик көдүрлүүшкүннүг база байдалдарга дүүштүр овор-хевири көргүскениниң онзагайын тодарадыры. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглааны тема, идея, сюжет болгаш композициязын сайгарарыңа дээштиин тайылбырлап билири
	Саган-оол О. К. «Арат чоннуң мурнундан»	2	Тыва литературада очерк жанрының сайзыраарыңа О.К. Саган-оолдуң кириген салдарын тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланышкынын болгаш темазын илередири. Тоожукчу маадырның оворун тода ажыдып билири. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү-шынар айтырыгларын көдүргенин бодунуу-биле билип турарын тайылбырлап шыдаары
Класстан дашкаар номчулга	Щипачёв С.П. «Тыва өңнүктеримге»	1	Тыва литератураның сайзыралыңа С. П. Щипачёвтуң кириген үлүүн тодарадыры. Очулгалары-биле таныжары. Совет болгаш тыва чогаалчыларның эп-найыралдыг ажил-чорудулгазының дугайында шүлүктерде илереттингенин тодарадып билири. Найырал темазыңа бижимел ажилдарны күүседери
Тос-ла чүзүн малымайны			
Поэзия	Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилгим»	1	Көшкүн чоннарның ёзу-чаңчылдарында аътка хамаарылганы илереткенин тодарадыры. Чогаалдың идеялиг угланышкынын болгаш темазын илередири. Шүлүкчүнүң чогаадыкчы ажил-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың дылының

			чурумалдыг онзагай-ларын илередири
	Эренчин В. Л.«Кадарчы уруг»	1	Чогаалдың идея болгаш темазын илередири. Тыва шүлүк чогаалының сайзыралында ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаал-биле таныжары. Чогаалдың идеялиг утказын илередиринге деталь, диалогтарның салдарын сайгарып билири
Проза	Танова Е. Т.«Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	4	Е. Т. Танованың чогаадыкчы ажыл-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угланыышкынын болгаш темазын илередири. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеологтуг угланыышкынын сөзүглел болгаш амыдырал-биле холбап тайылбырлап шыдаары. Кол маадырның овуру болгаш ооң прототивиниң дугайында сайгарып билири. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүле, хуу амыдырал болгаш ниитилел амыдыралын көдүргөн айтырыгларны бодунуу-биле билгенинге даянып тайылбырлаары. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири
Поэзия	Серен-оол В. С. «Өгже чалалга»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр оран-савазынга – өгге хүндүткел ёзузун илереткенин өөренири. «Өг», «октаргай» деп билиишкиннерниң философчу утказын тодарадып билири. Шүлүк чогаалының долу сайгарылгазын күүседери
Аспас дизе, хая көрүн			
Проза	Даржай А. А. «Онгар»	3	Чогаалдың символиктиг адының утказын тодарадып билири. Тоожуда ниити чуруттунган омур-хевирлер-биле ажылдаары. Чогаалда социал-төөгү, мөзү-шынар айтырыгларының көдүртүнгенин сөзүглелге даянып тайылбырлаары. Маадырларның аажы-чаңынга үнелел кылып билири. Чогаалда «онгар» чурумалын маадырның иштики сагыш-сеткил илередириниң чепсээ дээрзин тайылбырлаары.

			Литературлуг терминнер ажыглап, чогаал сөзүглелинге даянып, «кижи», «өг-бүлө» болгаш «ниитилел» деп билиишкиннерни сайгарып, тайылбырлап билири
	Даржай А. А. «Он рубль»	2	Чечен чугааның тема болгаш идеязын тодарадыры. «Адалар болгаш уруглар» темазын чогаал база херек кырында амыдырал-биле холбап, улуглар болгаш уруглар темазын сайгарып билири. Кырган-ава Сериңниң ооң оглу Мөңгүн-оолдуң аразында хамаарылгазында чидиг айтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билири. Аваның сагыш-сеткилиниң иштики байдалын (психологтуг) монолог дузазы-биле илереткенин сайгарып билири. Детальдарның (боттуг чүүлдерниң), албан бижиктериниң идеялиг утка-хөөнүн илередиринге чечен чугааның салдарлыын тодарадып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири
	Сеглеңмей Ф. Ш. «Тын дээш демисел»	3	Ф. Ш. Сеглеңмейниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын өөренири. Чогаалдың идеялиг утка-хөөнүн болгаш тематиказын илередип билири. Социал-төөгү болгаш чүдүлгө айтырыгларын сөзүглелге болгаш херек кырында амыдыралда байдалдарга даянып, тодаргай үелерде идеологтуг угланышкыннар-биле холбаштыр сайгарып билири. Маадырларга ниити болгаш бот-тускайлаң үнелелди берип билири. Бедик билиг чедип алыр күзелдиг, берге орук эрткен тыва ламаларның болгаш хуурактарның омур-хевирин сайгарып билири. Чогаалдың тургузуунун, дылының онзагайын тодаргайлап билири. Ном саңыга болгаш Интернет-курлавырлар-биле ажылдап билири
Поэзия	Өлчей-оол М. К. «Үш чүве кара». «Үш чүве дошкун». «Үш чүве дуду».	2	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазын илередип билири, шүлүк чогаалының үштээн тывызык-шүлүктер деп хевирин-биле ажылдап билири. Шүлүктү сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири

Россия чоннарының литературазы. Делегей литературазы	Распутин В.Г. «Дириг чорааш черле утпа»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Шериг хүлээлгезиниң дугайында чугаага бодалын илередип, киржип билири
Поэзия	Мижит Э. Б. «Сүбедей»	4	Шүлүглелде тема, идеяны тодаргайлап, чечен үениң онзагайын тайылбырлап билири. Чогаалдың композиция тургузуунда онзагай талаларны: Сүбедейниң кыйгызын, Черниң харыызын, Сүбедей болгаш Чиңгис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны база Сүбедейниң ырызын, авторнуң философчу угаап-бодаашкынын илередип билири. Шүлүглелди сайгарып билири
	Даржай А. А. «Тыва дылым»	1	Чогаалда тема, идеяны тодаргайлап билири. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап билири. Чогаалдың идеялиг угланышкынын лириктиг маадырның, ооң хамааты туруштуун сайгарып, илередип билири. «Ыдык», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкинерниң утка-хөөнү-биле ажылдап билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагай дээштиин тайылбырлап билири. Чогаалды сеткил-хайнышкынныг, шээжи-биле аянныг номчууру
Шупту:		68 ч.	

КЛАССТАН ДАШКААР АЖЫЛДАР

Төрээн (тыва) чогаал эртемн өөредир, кижизидер ажылда салдынган сорулгаларны чедип алырынга класстан дашкаар ажылдар дыка чугула салдарлыг. Уругларның хостуг үезин чөптүг ажыглап чаңчыгарын суртаалдаар база оларның сонуургалдарын деткип, сайзырадырынга тааржыр бөлгүмнер, элективтиг курстар класстан дашкаар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин мөөңнөп планнаары башкыларның чогаадыкчы ажылы болур. Ниитилелге бодун шын алдынып билир, өөрениринге чүткүлдүг, делгем угаап боданыр харык-шинектиг, амыдыралчы көрүжү чараш, бот-тускайлаң кижини хевирлээринге салдарлыг класстан дашкаар ажылдарга белеткел уругларның хар-назынынга дүүштүр, сонуургалдарын, негелделерин боттандыраы-биле чоруттунар.

Өөредилге чериниң бот-тускайлаң угланыышкынын барымдаалап, класстан дашкаар ажылдарның шактар үлелгези тус-тус онзагайларлыг болуру билдингир. Бердинген чижек планнаашкында 4 шакка хуваалданы берген.

5 класс

Ажылдың хевири	Тема	Өөреникчилерниң шингээдир кол чүүлдери, мергежилдери
Беседа	«Номнуң төрүттүнери»	Бодунуң сагыш-сеткил делегейин делгемчидеринге, эртемни делгем шингээдиринге чечен чогаал номчурунун чугулазын медреселдii-биле билип турар. Чечен чогаал номчуур сорулгазын бодунга салып ап турар. Номнар – мөзү-шынар хевирлээриниң чепсээ деп медресеп билип, оларга хумагалыг хамаарылгалыг болурун бодунга кижизидип турар. Чогаалчы, литературлуг маадырлар аразында диалог тургузуп билир. Чечен чогаалды медреселдii-биле номчуп билир
Викторина	«Тыва улустун аас чогаалын билирлер»	Айтырыгларга дүрген болгаш шын харыылап турар. «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминде чаа медреселерни өөрениринге сундулуг, шингээдип турар. Бодунуң билииниң деңгелин шын үнелеп турар (билир)

КВН	«Карак чажын төгүлдүргөн каткы-хөг» (тыва болгаш орус басняларга үндезилээн)	Айтырыгларга харыылаары. Чаңгыс классчыларының харыыларын үнелеп билир. Төрээн (тыва) дылының байлаан, чарт, чаражын үнелеп билир, төрээн дылынга ажык чугааланып, номчаан чогаалының онзагайларын база тыва улустуң ёзу-чаңчылдары-биле холбаалыын илередип шыдаар, кижизидикчи салдарлыын медресеп билип турар. Бодунуң чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр сорулгалыг, бөлүктөп (команда-биле) ажылдап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) алдынып билир
Номчулга конференциязы	«Бичии уруглар чогаалдарында буян болгаш хора дугайында»	Бот-тускайлаң номчаан чогаалдары-биле ажылдап билир, айтырыгларга, даанган (күүседир) ажылдарны кылырынга сонуургалды. Бодунуң бодалдарын болгаш хуу көрүжүн илередип, бадыткап билир. Хөй улус мурнунга (аудитория) ажылдап билир
Тема болгаш кезектерни өөрөнгөн соонда хыналда (азы өске-даа) ажылдарның хевири ⁴		

6 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Өөрөнгөп турар темаларыга дүүштүр бот-тускайлаң ажылдап билири. Бодунуң өөрөдигезиниң деңнелин билир, чедир билбейн барган билиин бот-тускайлаң чедип ап турары. Айтырыгларга бижимел долу харыыларны берип, чогаадыкчы уг-шиглиг ажылдарны күүседип шыдаар. Чогаал эртеминге хамаарыштыр өөрөнгөн теория талазы-биле билиин херек кырында ажылдарга ажыглап билир арга-шинээ бар
Конкурс	Чуруктар (иллюстрация) «Чашкы делегей чечен чогаалда»	Чечен чогаал – уран чүүлдүң бир адыры деп хүлээп билир. Өөрөнгөн чогаалдарыга хамаарыштыр сюжеттиг чуруктарны, портрет болгаш янзы-бүрү иллюстрациялар чуруп билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир
Ниити чогаадыкчы ажыл	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглер	Тыва тоолдарга дүүштүр сценажыткан көргүзүглерге идепкейлиг киржир. Сөзүглелдерни шээжи-биле билир. Улус мурнунга (аудитория) бодун алдынып билир, ниити бөлүк-биле ажылдап билир
Делгелге	Номчукчунуң хүн демдеглелиниң	Сөзүглелди шын тургузуп (бижип) билир. Бодунуң ажылын та-ныштырып билир. Бодунуң болгаш өскелерниң ажылдарын үнелеп билир. Өөрөдигезинге хамаарыштыр баш бурунгаар

	делгелгези	планнаашкынны кылып билир

7 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалыңга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр бодунуң билиин үнелеп билири. Бодунуң сорулгазыңга дүүштүр бот-тускайлаң сайгарып номчуур номнарын баш бурунгаар шилип алыры, литература-теориялыг билиглеринге даянып, сайгарып билири. Литература теориязыңга хамаарышкан билиин делгемчидип, бот-тускайлаң болгаш башкының удуртулгазы-биле ажылдап билири
Угаан сайзырадылгалыг оюннар	«Чүү? Кажан? Кая?»	Телевидениеде угаан сайзырадыр, өөредиглиг, сайзырадылга угланышкынның оюннарга киржири, айтырыгларга харыылаары. Хөй-биле деңге ажылдап билири, сайгарыл-галыг ажык чугаага киржип, чорудуп билири. Тыва литературага хамаарыштыр билиин делгемчидери
Литературлуг дыштанылга кежээзи	Чогаалчылар- биле ужуражылга	Тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдар-төөгүзүнүң дугайында билиин делгемчидери. Медээни дыңнап, сактып аары, диалог чугааны чедимчелиг чорудуп билири. Медээни сайгарып болгаш түңнелдерни үндүрүп билири. Хөй кижилер аразыңга чугаага киржип билири, утказыңга дүүштүр чугаа культуразын сагып, харылзажып билири
Аянның номчулга мөөрейи	«Частың тыныжы»	Сөзүглелдерни шээжи-биле өөренири, база аянның күүседип билири. Час дугайында шүлүктерниң ылгалдыын хайгаарап, утка-хөөнүн тодарадып билири. Аянның күүселдени чорудуп тура, чогаалдың утказыңга дүүштүр иштики сагыш-сеткил байдалын база үн аянын илередип билер. Аудитория мурнунга хостуг чугаалап шыдаары. Бодунуң болгаш өскелерниң аянның номчулгазын үнелеп билири

8 класс

Олимпиада	Төрээн (тыва) чогаал эртеминге олимпиада	Олимпиадага бот-тускайлаң белеткенири. Бодунуң билиин, өөренип турарының байдалыңга хамаарыштыр шын хамаарылгалыг болуру база эртемге хамаарыштыр билиинде чедир билбес чүүлдерин билири. Өөрөнгөн чогаалдарыңга хамаарыштыр литература теориялыг билиглерин болгаш чогаалдарның

		утказын, сайгарылгазын билири. Частырыглары-биле ажылдап билири
Демниг чогаадыкчы ажыл	Хана солун «Ол – Тываның маадыры болгаш чоргааралы» (Тываның билдингир кижилеринин дугайында)	Тываның билдингир кижилеринин дугайында билиин ханыладып, делгемчидери. Хана солун үндүреринге херек материалдарны чыып белеткээри. Солун, Интернет медээлер-биле ажылдап билири. Хөй-биле ажылдап билири
Темалыг кижээ	«Тыва дайын чылдарында»	Дайын чылдарында Тываның төөгүзү, тыва чоннуң ССРЭ-ниң чонунга дузазының база эки турачы маадырлар дугайында билиин делгемчидери. Чоннуң амыдыралының төөгүзүн өөренири. Бердинген темага хамаарыштыр бодунуң бодалдарын чугаалап, номчаан чогаалынга, көргөн кино-чуруунга дүүштүр сайгарылгалыг чугаага киржири. Чурукту көрүп, бодунуу-биле немеп, шинчилеп, ханы сайгарып билири. Улус мурунга хостуг чугааланып билири
Сагынгыр- тывынгырлар оюну	«Чогаал маадырларын тып»	Тыва чогаалдарны сонунургап номчуур, көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитпирлээринге сонунургалдыг, чогаал маадырларын билер. Улус мурунга хостуг чугааланып билири

9 класс

Конференция	«Тыва чогаалдарда мөзү-шынар айтырынын көргүскени»	Темага дүүштүр материалдар чыыры, конференцияга белеткенири-биле медээлерни эмгелеп, чаңгыс аайлаары. Хөй мурунга ажылын камгалап, хостуг чугаалап өөренири. Өскелерниң ажылдарын кичээнгейлиг дыңнап, сайгарылгага киржири
Мөөрей	Чогаадыг «Дыл – чоннуң эртинези»	Бердинген темага дүүштүр чогаадыг бижип өөренири. Сөзүглелди шын тургузуп билири. Бижимел ажылга бодунуң бо-далдарын шын, чиге, көдүртүнген чидиг айтырыгга дүүштүр бадыткалдыг чижектерлиг илередип, түңнел үндүрүп билири
Темалыг кижээ	«Сергей Пюрбюнүн сураглыг ырылары»	Авторнуң билдингир ырларын өөренип ап, хөй мурунга күүседип билири. Ырыларның кайы үелерде бижиттинген төөгүзүн сонунургаар, билири. Темалыг кижээге идепкейлиг киржири
Декада	Тыва чогаал неделязы «Тыва	Тыва литератураның тургустунган төөгүзү, сайзыралы дугайында билиин делгемчидери. Декаданың мөөрейлеринге идепкейлиг киржири.

	Арат Республика үезиниң чогаалдары»	Чечен чогаалды амыдыралдың, күрүне төөгүзүнүң, чоннуң шынныг арыннарын, тыва чоннуң аажы-чаңының бот-тускайлаң онзагайын, делегей көрүүшкүнүн өттүр көргүскен уран чүүлдүң бир хевири деп хүлээп, билиин делгемчидери. Чогаал номчукчуга (кижиге) амыдыралчы билиглерни берип чоруур дээрзин бадыткалдыг чижектер-биле шынзыдары. Келир үеде өөредилге ажил-чорудулгазын планнап билири

ЭРТЕМНИ ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЭР БАЙДАЛДАР БОЛГАШ АРГАЛАР

Төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөрөнгениниң билиин хынап түңнээр ажилдар *тодаргай* (амгы) үеде кандыг-бир теманы өөрөнгөн соонда, хыналда ажилдың янзы-бүрү хевирлерин эрттирери, *улдуң төнчүзүндө* база *түңнел* хыналда ажилдар болур. Ук ажилдар билиг хынаарының негелделеринге хамаарышкан доктаал-саавырларга даянып чоруттунар.

Кол ниити өөредилгениң 5-тен 9-ку клазынга чедир айтырыглар болгаш онаалгалар аас, бижимел харыылардан эгелээш, тест, чечен чогаал сөзүглелин сайгарарынга болгаш о.ө. ажилдарга чедир башкыларның шилилге-биле чоруттунар.

Тодаргай үеде темалыг хыналда ажил өөреникчилерниң бот ажылы, чугаа сайзырадырының, төлевилел камгалаар, дыңнадыг, шинчилел кылыры дээш оон-даа өске болур.

Улдуң төнчүзүндө түңнел ажилдар чылда ийи катап (чартык чылдап азы башкының бодунуң тургузуп алганы планы ёзугаар) хыналда тест, бижимел ажилдар, кыска чогаадыглар (темалыг, хостуг) бооп болур.

Түңнел хыналда ажилдар чыл төнчүзүндө школаның методиктиг каттыжышкынының башкыларының азы эртем башкызының планы ёзугаар тургузуп кылганы хыналда ажылы бооп болур.

Хыналда ажылдарның кандыг хевирин кылдыртыры хоорайның (кожууннун) ажылдап кылганы план ёзугаар *даштыкы* хыналдазы *азы* школаның өөредилге удуртулгазының ажылдап кылганы ниити *иштики* хыналдазы бооп болур.

Иштики хыналдага: өөредилге чылының эге диагностиктиг, улдун төнчүзүндө темалыг азы школа (хоорай, кожуун) планы ёзугаар түңнел билиг хыналдазы хамааржыр.

Даштыкы хыналдага: үстүкү класстарга күрүнениң түңнел хыналда ажылы, төрөөн (тыва) чогаалга ниити билиг хынаарының улуг хевирин хамааржыр (кожуун, регион, федералдыг чергелиг).

Башкының шилилгези-биле *тодаргай үеде* (планнаашкын ёзугаар), улдуң азы *чыл төнчүзүндө* хыналда ажылдарның чижек хевирлери:

- чогаалды эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг);
- аяанныг номчулга;
- айтырыгга долу харыылаары;
- чогаалдың бир үзүндүзүн (эпизодун) сайгарары;
- тайылбырлыг номчулга;
- литературлуг маадырга характеристика бээри;
- чогаалды (үзүндүнү) шиижидип ойнаары.

Түңнел хыналда ажылга программа ёзугаар өөрөнгөн билиин хынаарының аргалары болгаш хевирлери:

- чогаалдарга даянып, чогаадыг бижири;
- чогаадыкчы онаалгалыг ажылдар кылдыртыры;
- сөзүглелди эдерти чугааладырының янзы-бүрү аргалары;
- айтырыгларга харыы бээри (аас болгаш бижимел);
- чогаадыг бижиириниң планын баш бурунгаар тургузар ажыл;
- номчаан чогаалынга үнелел бээри;
- чогаалдың кандыг-бир тодаргай маадырынга азы ниити маадырларга характеристика бээри;

– бот-тускайлаң чогаадыкчы ажылдар кылдырары (тоол, кожамык ыры, чечен чугаа чогаадыры...);

– шээжи-биле өөренип турганы чогаалдарны сактып алганын хынаар ажылдар;

– тест-биле ажыл, уругларның номчулгага билиин азы чогаал теориязын шингээткениниң талазы-биле билиин хынаар сорулгалыг ажылдар;

– хыналда айтырыглар;

– төлевилел тургузар, шинчилел чорудар ажылдар;

– компьютерге хыналда чорудар ажылдарның хевирлери.

Аянның номчулганы күүсеткенин хынаары:

– сөзүглелде логиктиг ударениени сагып билир – 1 б.;

– үн доктаашкыннарын сагып турар – 1 б.;

– номчулганың чогуур хемчээл негелдезин (дүрген азы оожум) сагып билир – 1 б.;

– уран номчулганың аянын билир – 1 б.;

– чазыг чокка номчулганы күүседир – 1 б.;

«5» демдек – 5 б. (уран номчулганың негелдези долу күүсеттинген); «4» демдек – 3-4 б. (1-2 негелде күүсеттинмейн барган); «3» демдек – 2 б. (үштен хөй негелде күүсеттинмейн барган).

Чогаадыгның чижек хемчээли

Класска бижиир чогаадыгның чижек хемчээли: 80-100 (85-110) сөс (0,5-1,0 кыдырааштың арны).

Чогаадыг хынаарының негелделери.

Теманы ажыдары болгаш тургузуунга:

– бижимел ажыл темазынга болгаш илередир кол бодалынга дүгжүп турар;

– теманы долу чырыткан;

– чогаал сөзүглелинге азы хостуг темага киириштирген бадыткалдыг чижектерлиг;

– бижимел ажилдың кезектер аразында харылзаалыы.

Дылының, сөс-домааның чедингири:

– сөс курлавыры байлак;

– бодалдарын бижимел чугааның дүрүмнеринге дүүштүр илередип билир;

– илереттинген бодалдары тода, дес-дараалашкак.

Шын бижилге дүрүмүн билири:

– өөрөнгөн орфографтыг, пунктуациялыг, грамматиктиг дүрүмнерин сактып алганы; арыг, чараш, шын бижири.

ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ТҮҢНЕЛДЕРИ

Төрээн чогаал эртемин өөрөткенинин түңнелдерин илередири

Бот-тускайлаң түңнелдер:

– сагыш-сеткили байлак, эмерел сеткилдиг, төрээн чери, чурту дээш сагыш човаашкынныг, бот-тускайлаң көрүштүг, туруштуг, амыдыралчы үзел-бодалдыг хамааты болурунга белен болуру;

– чаа билигни шиңгээдип алырынга сонuurгалдыг, өөренириниң чугулазын, ооң келир амыдыралга ажыктын медеделдии-биле бодун сонuurгап турары кайы-бир ажылче бот-угландырып, бот-башкарнып билири;

– бодунуң шаа-биле амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандырамынче күженишкенин салып билири;

– хөй-ниитиниң чурумунга чагыртып билир, харыысалгалыг, хоойлу-дүрүмнү сагып чоруур, хамааты туружу быжыг, хүндүлээчел аажы-чаңны бодунга хевирлээри;

– бодунуң ниити сайзыралыңа ажыглаар эртем-хөгжүлдениң янзы-бүрү үндезиннерин (энциклопедия, словарьлар, интернет четкизи, электроннуг өске-даа дериг-херексел, чон-биле харылзаа, массалыг парлалга чепсектери дээш о.ө.медээлерни) чөптүг ажыглап билири;

– өөрөдилге программаныңа дүүштүр номчаан чогаалдарыңа даянып, чогаал маадырларының ажил-чорудулгазыңа чөптүг үнелелди кылып билири.

Предметтиг түңнелдер:

1. Өөреникчиниң чаа медээ (билиг) шиңгээдиринче утланган ажил-чорудулгазыңа хамаарышкан түңнелдер:

– бодунуң төрөөн чонунуң, биче буурай өске чоннарның, орус болгаш делегей литературазыңдан өөрөнгөн чогаалдарыңа көдүртүнгөн айтырыгларны назы-харыңа, өөренириниң деңгелиңе дүүштүр сайгарылгалыг сонунурап номчуур арга-шинээ;

– чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунуң онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалыы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) шиңгээткен билиинге дүүштүр эки билири;

– чечен чогаалда болушкуннарга, маадырларның хөдөлүшкүннеринге оларның иштики делегейиниң сайзыралын чурууруңа өөрөнгөн чогаал теориязының айтырыгларын эки билири;

– чогаалдың сюжединиң элементилерин (өөрөнип эрткен билиглеринге дүүштүр), оларның чогаалдың идеялиг утка, тема ажыдарыңа салдарын, дылының уран-чурумалдыын тодарадырын эки билири.

2. Өөреникчиниң мөзү-шынарын, сагыш-сеткилин, аажы-чаңын хевирлээринге хамаарышкан түңнелдер:

– тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның чогаалдарыңа кижини чараш мөзү-шынарга, сагыш-хөңнү бай, эңерел, кээргээчел сеткилдиг аажы-

чацныг болурунга белеткээр чогаалдарны номчуп чорууру, номчулгага сонуургалының улуу;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр бодунуң үзел-бодалын, туружун илередип билири;

- чогаалда болуушкуннарны сеткил-сагыжындан хайныыш-кынныг хүлээп ап, маадырларның ажил-чорудулгазынга, чурт-талгазынга, бодунуң хамаарылгазын илередип, ук чогаалдарга чаа утка-хөөн кирип, чогаадыкчы хамаарылгалыг номчукчу болуру;

- чогаалда болуушкуннарны чүгле сагыш-сеткил хай-ныышкынныг хүлээп ап эвес, угаап бодаашкынныг, шүгүмчүлелдиг сайгарып билири;

- авторнуң маадырга, болуушкунга хамаарышкан туружун, көрүжүн эскерип, аңаа номчукчунуң хамаарылгазын илередип шыдаары.

3. Бодунуң бодалдарын, чугаазын дыңнакчыга шын, тода, чедингир дамчыдып билиринге түңнелдер:

- янзы-бүрү жанрда бижиттинген чогаалдарны кичээнгейлиг, медреселдиг дыңнап, шын хүлээп ап билири;

- дылдың уран-чурумалдыг аргаларын, үзүндүлөрдөн цитаталарны чогуумчалыг ажыглап тургаш, эдерти чугаалаарынга, номчаан азы дыңнаан чогаалының дугайында салдынган айтырыгларга делгереңгей харыы бээринге, аас-биле монолог, диалог чугаа кылырынга аас чугаазының сайзыраңгай байдалы;

- чогаалга хамаарыштыр уран чүүлдүн хевирлерин (чурулга, хөгжүм, театр, чогаадып күүседири) ажыглап, бодунуң бодалдарын илередип билири;

- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажилдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;

- бердинген темага дүүштүр, чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларны бижимел (класска азы бажыңга) сайгарарынга база

эдертиглерни, чогаадыгларны, литературлуг болгаш ниити темаларга чогаадыкчы ажылдарны шынарлыг бижири.

4. Эстетиктиг көрүжүн хевирлээринге түңнелдер:

– чогаал эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;

– чогаал эртеми – сөстүң уран чүүлү, чараш мөзү-шынарны көргүзериниң чугула бир аргазы дээрзин эки билири;

– чогаал болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери деп билиишкиннерни ханы билип турары;

– сөс кандыг-даа чогаалга чугула чепсек, ооң тема, идея илередиринге ажыглаттынган ужур-утказын, сагыш-сеткил илередиринге ужур-дуказын ханы билип алганы.

Метапредметтиг түңнелдер:

– уругларның медээлер-биле ажылдап билири;

– ниити чүүлден чугула бодалды ылгап, тодарадып шыдаар харык-шинээ;

– чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны шиитипирлээринге (сайгарарынга) хамаарыштыр угаап, медресеп билири, даап бодап шыдаары;

– чогуумчалыг харыы бээринге чыып алган медээзин таарыштыр мөөңнеп билири;

– бодунуң үзел-бодалын, туружун бадыткаарынга барымдаалыг чижектерни чугаазынга (ажылынга) таарыштыр кириштирип билири;

– бижимел болгаш аас чугаазынга чылдагааннарның үнген дөзүн бадыткап, түңнел үндүрүп шыдаарынга арга-шинээ;

– эртемнер аразының чоок харылзаалыын илередип, чогаалга хамаарышкан теория болгаш практиктиг билиглери-биле өске эртемнерни холбаштырып, херек кырында (практикага) тайылбырлыг ажыглап билири;

– өөредилгезиниң ажыл-чорудулгазын бот-тускайлаң тургузуп, сонуургалының аайы-биле бот-хуузунда угланып, баштанып, аайланып билири;

– хөй-ниити аразынга бодун төлептиг алдынып, кижилер-биле харылзаа тудуп, чугаалажып билири;

– билиг чедип алырының аргаларын, канчаар ажылдаарының уг-шиин башкарып, тускай угланыышкынныг бот-башкарнып билири;

Өөредилгениң метапредметтиг түңнелдери уругларның шингээдир темазын чогаал эртеминиң утка-шынардан дашкаар делгем, кол-ла чүүл – бот-тускайлаң сайгарарынче угланган, бердинген темага, айтырыгга хамаарыштыр харыыны хөй талалыг углап билир билиин тодарадыр.

Чечен чогаалдың утказын кол литература-теоретиктиг билиглерни шингээдип алырынга дараазында ажыл-чорудулгаларга даянып эрттирер:

– чечен чогаалдың аңгы-аңгы жарнларын медреселдиг, чогаадыкчы номчууру;

– чечен чогаалдың сөзүглелин ыткыр, аянныг номчууру;

– эдерти чугаалаары (тодаргай, кыска, шилилгелиг, тайылбырлыг эдерти чугаалаары, немелде чогаадыкчы онаалгалыг эдерти чугаалаары);

– чогаал сөзүглелин билип, хүлээп ап турарын тодарадыр айтырыгларга харыылаары;

– шүлүк болгаш калбак чогаалдарны шээжи-биле билири;

– чогаалдың сайгарылгазы, бодунуу-биле хүлээп турарын тайылбырлаары;

– чогаал дугайында үнелел бижири, үнелелдин планын тургузары;

– чогаал сөзүглелинге даянып, амыдыралдан чижектер-биле холбаалыг чогаадыг бижири;

– чогаалга хамаарышкан медээлер-биле ажылдап билири;

– бот-тускайлаң болгаш бөлүү-биле төлевилел ажыл-чорудулгазын кылыры.

Аас болгаш бижимел хыналда ажылдарның хевирлерин чорудары башкының планы ёзугаар чоруттунар болгаш бердинген чижек программаның календарь-тематиктиг планнаашкынын чорудуунга кирип аар.

АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММАНЫҢ СОРУЛГАЛАРЫН БОТТАНДЫРАП БАЙДАЛДАР

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге библиотека фондузу, өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар, чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплект эргежок чугала. Санитар-эпидемиологтуг дүрүмнөр болгаш нормаларга (СанПиН 2.4.2.178-02) материал-техниктиг хандырылга көргүзүглерин дүүшкен турар.

Библиотека фондузу (ном парлалгазы)

Чечен чогаал номнары.

Школаның ном саңы: «Классик чогаалчылар». Тыва чогаалчыларның тыва дылда чогаалдары.

Тайылбыр-энциклопедиялыг литература: литературлуг терминнер словарьлары, литературлуг энциклопедиялар, этимологтуг словарь, орус-тыва тайылбыр словарьлар, аныяк филологтуң словари, аас чогаал словари болгаш оон-даа өске.

Класстан дашкаар номчулга номнары.

Парламал көргүзүг материалдары

Тыва чогаалчыларның портреттери (хөрек чуруктары), таблицалар. Чогаалчыларның намдарына болгаш тыва чогаал хөгжүлдезинге хамаарышкан көргүзүг материалдары (альбомнар, буклеттер). Чуруктарлыг (аас, бижимел чугаа сайзырадылгазына) үлелге материалдары.

Медээ-коммуникативтиг курлавыр

Электроннуг номнар, электроннуг библиотека. Чогаалчылар дугайында электроннуг тайылбыр-энциклопедиялыг литература.

Үн-көргүзүглүг пособиелер: чогаалчылар дугайында презентациялар, тыва чогаалчыларның чечен чогаалдарының очулгалары, тыва чогаалчыларның чогаадыкчы намдарының дугайында видеофильмнер. Чогаалчыларның үн бижидилгези (архив материалдары). Чогаалдың бүгү адырларына аудиобижилге болгаш үннүг номнар.

Эртемге дүүштүр өөредиглиг экскурсиялар чорудар объектилер

Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейи;

Тываның В.Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры;

Чөөн-Хемчик кожуунда Тыва Республиканың «Алдан-маадыр» аттыг национал музейиниң салбыры «М. Буян-Бадыргы» аттыг чурт шинчилел музейи;

Тываның күрүне университетиниң литературлуг музейи;

Өвүр кожууннуң Дус-Даг школазында С. Сарыг-оол аттыг музей;

Каа-Хем кожууннуң Сарыг-Сеп № 2 школазында С.К. Тока аттыг музей;

Политиктиг шаажылалга таварышканнарның «Мемориал» музейи;

Чогаалчыларның өскөн-төрээн черлеринде мемориалдыг самбыралар, көжээ-тураскаалдар.

Өөредилге-методиктиг немелде литература

Өөредилге номнары, ажылчын кыдарыыштар

1. Кужугет М. А., Ооржак Л. Х., Чамзырын Е. Т., А .С. Шаалы. Төрээн чогаал 5 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2013. – 224 ар.

2. Ооржак Л. Х. Төрээн чогаал. Ажылчын кыдырааш. 5 класс. Ниити өөредилге организацияларының өөреникчилеринге пособие. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2014. – 56 ар.

Методиктиг литература:

3. Алдын-оол Х. С. Аянныг номчулга. Башкыларга дузалал ажыл. [Выразительное чтение]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1983. – 43 с.

4. Кызыл-оол В. С. Методиктиг сүмелер. Бешки класстың «Төрээн чогаал» ному-биле ажылдаар башкыларга дуза. [Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса]. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 133 с.

5. Монгуш А. М. Методические указания к учебнику «Родная литература» для 5 класса. Пособие для учителей. – Кызыл: ТКИ, 1984. – 79 с.

6. Ооржак Л. Х. ӨФКС: тыва чогаал эртемин школага башкылаарының айтырыглары. – Кызыл: НШХИ, 2007. – 64 с.

7. Ооржак Л.Х. Чогаадыг бижидип өөредир. Методиктиг сүмелер. – Кызыл: НШХИ, 2020. – 47 с.

8. Ооржак М. Н. Чогаадыг бижиириниң аргалары [Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы] / М. Н. Ооржак. – Кызыл, 2003. – 102 с.

9. Сундуп Д. Ч. Методика преподавания тувинского устного народного творчества в школе. Пособие для учителей. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.

10. Херел А. Х. Выразительное чтение. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2007. – 79 с.

11. Чамзырын Е. Т. Тыва литературага класстан дашкаар ажылдар. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2015. – 158 с.

12. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской) литературе. Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2005. – 128 с.

13. Чамзырын Е. Т. Внеклассная работа по тувинской литературе: литературные олимпиады, конференции, вечера, диспуты. Учебно-методические материалы для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2010. – 174 с.

14. Чамзырын М. Ч. Самагалдай ортумак школазы: Арга-дуржулга, дилээшкиннер, класстан дашкаар ажылдар [Самагалдайская средняя школа: Опыт работы, поиски, внеклассные работы]. – Кызыл: Билиг, 1998. – 99 с.

15. Чогаадыгга канчаар белеткенирил? [Как подготовиться к написанию сочинения?] /сост. М. В. Бавуу-Сюрюн, Е. Т. Чамзырын. – Кызыл: РИО ТувГУ, 1999. – 16 с.

16. Шожал З. О. Вспомогательный материал для учителей, работающих по учебнику «Родная литература» 5 класс. – Кызыл: Аныяк, 2013. – 156 с.

Немелде литература:

1. Будуп Б. К. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / –Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2010. – 122 с.

2. Даржай А. А. Шүлүкчүнүн демдеглелдеринден // Улуг-Хем. – 1992. – № 1. – С. 127-137.

3. Донгак У. А. Древнееенисейские эпитафии и лирическая поэзия тувинцев // Turkolog. Тюрколог. Публ. – Казань, 1992 г.

4. История тувинской литературы. I том. Истоки. Литература Тувинской Народной Республики (1921–1944) [отв.ред. К. А. Бичелдей]: редкол.: Л. С. Мижит (рук. проекта) [и др.]; Тувинский институт гуманитарных исследований. – Новосибирск: Издательство СО РАН, 2013. – 266 с.

5. Калзан А. К. Тувинская литература. Учебник для 8-10 классов средней школы. – Кызыл: ТКНИ, 1989. – 284 с.

6. Кенин-Лопсан М. Б. Магия тувинских шаманов. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1993. – 19 с.

7. Кенин-Лопсан М. Б. Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. Конец XIX – начало XX в. – Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1987. – 163 с.
8. Комбу С. С. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012. – 360 с.
9. Күлтегин: Мөңгө даштың сарыны: (Орхон-Енисей бижимелдеринин тураскаалдары VI–VIII в.в.) Күлтегин: Поэзия вечного камня (Памятники орхон-енисейской письменности VI–VIII в.в.) / сост. З. Б. Самдан, вступ.статьи на тув.языке Ю. Л. Аранчына и З. Б. Самдан, вступ.статья и коммент. на рус.яз. И. В. Стеблевой, перев. с древнетюркск. На тув.яз. Д. А. Монгуша, поэт.переводы А. Даржая, Ю. Кюнзегеша, А. Преловского. – Новосибирск.: Наука, 1976.
10. Кужугет М. А. Литературное краеведение. Учебно-методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2014. – 104 с.
11. Кыргыз З. К. Песенная культура тувинского: монография / З. К. Кыргыз; Науч. ред. И. В. Мациевский; Тув. НИИ яз., лит. и истории. – Кызыл: Тув. кн. издательство, 1992. – 144 с.
12. Матпаадыр. Уругларга аас чогаалы. / сост. С. М. Орус-оол, Р. С. Чакар. – Кызыл: ТывНУЧ, 2006. – 318 с.
13. Мижит Л. С. Древнетюркские трехстишия как один из истоков тувинского поэтического жанра ожук дажы // Материалы международной конференции, посвященной 280-летию открытия древнетюркских памятников. – Абакан, 2001. – С. 65-75.
14. Мижит Л. С. К вопросу об эпитафийной лирике древних тюрков // Письменное наследие тюрков. Материалы международного симпозиума, посвященного 110-летию дешифровки орхон-енисейской письменности. – Кызыл, 2003. – С. 85-88.
15. Мижит Л. С. Ожук дажы – делегейниц хензиг хевири // Ожук дажы. Тувинские трехстишия. Антология / сост., вступ. ст., прим. и комм. Л. Мижит. – Кызыл: Тувинское книжное издательство им. Ю. Кюнзегеша, 2004. – С. 4-44.
16. Мижит Л. С. Триадичные образы в религиозно-мифологических представлениях тувинцев // Ученые записки ТИГИ. Вып. XIX. – Кызыл, 2002. – С. 247-257.
17. Мижит Л. С. Тувинские загадки-триады // Сибирь – единое фольклорно-литературное полиэтническое пространство. – Улан-Удэ, 2006. – С. 160-165.

18. Мижит Л. С. Числовая символика в тувинской фольклорно-литературной традиции // Ученые записки ТИГИ, 2004. – Вып. XX. – Кызыл, 2004. – С. 239-251.
19. Самдан З. Б. «Көжээлерде бижиктин чажыды. – Новосибирск, 2003. – С. 64-78.
20. Сундуп Д. Ч. Тыва улустун аас чогаалын школаларга өөредиринин методиказы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 126 с.
21. Тогуи-оол А. С. Исследования. Научный труд о стихо-сложении и о тувинском устном народном творчестве / А. С. Тогуи-оол – Кызыл: Тув.книжное изд-во, 2001. – 96 с.
22. Тувинские героические сказания / сост. С. М. Орус-оол. – Новосибирск: Наука, 1997. – 584 с.
23. Тувинские народные сказки / сост. З. Б. Самдан. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994. – 456 с.
24. Тыва кожамыктар – Кызыл: Республиканская типография, 2005. – 194 с.
25. Тыва литература талазы-биле эртем статьяларынын чыын-дызы. Башкыларга дузаламчы [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2006. – 67 с.
26. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статья-ларынын чыындызы. II кезээ. Башкыларга дузаламчы. [Сборник научных статей о тувинской литературе]. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 52 с.
27. Тыва маадырлыг тоолдар. Т.1. / сост. С. М. Орус-оол. – Кызыл: ТывНУЧ, 1990. – 271 с.
28. Тыва Республиканын чогаалчылары / сост. М. Б. Ховалыг. – Кызыл: ТывНУЧ, 2000. – 54 с.
29. Тыва тывызыктар / сост. Г. Н. Курбатский – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 2002. – 255 с.
30. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр / сост. Б. К. Будуп – Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 121 с.
31. Тыва улустун алгыш-йөрээлдери / сост. З. К. Кыргыс – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1990. – 144 с.
32. Тыванын чогаалчылары – Писатели Тувы / сост. М. Б. Ховалыг – Кызыл: ТывНУЧ, 2001. – 66 с.
33. Чамзырын Е. Т. Теория и методика обучения родной (тувинской литературе). Методическое пособие для учителей тувинского языка и литературы общеобразовательных учреждений. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2005. – 128 с.

34. Чамзырын Е. Т. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Монография. – Кызыл: РИО ТывГУ, 2009. – 157 с.

Словарьлар

1. Древнетюркский словарь. / под ред. В. М. Наделяева и др. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

2. Краткий словарь литературоведческих терминов / под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева. – М.: Просвещение, 1985. – 208 с.

3. Литература в школе от А до Я. 5-11 класс. Энциклопедический словарь-справочник. – М.: Дрофа, 2006. – 720 с.

4. Монгуш Д. А. Русско-тувинский словарь. – М.: Русский язык, 1980. – 664 с.

5. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – Кызыл: ТывНУЧ, 1995. – 44 с.

6. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н. Ф. Катанова, 2004. – 255 с.

7. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А, Б, В, Г, 2002. – 432 с.

8. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. II: Д, Е, И, Й, 2003. – 388 с.

9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. III: К, Л, 2004. – 440 с.

10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка. – Новосибирск: Наука. – Т. IV: М, Н, О, Ё, П, 2008. – 442 с.

11. Тыва дылдың орфографтыг словары. – Кызыл: ТывНУЧ, 1967. – 447 с.

12. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. I: А-Й, 2003. – 599 с.

13. Толковый словарь тувинского языка / под. ред. Д. А. Монгуша. – Новосибирск: Наука. – Т. II: К-С, 2011. – 798 с.

14. Хертек Я. Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1985. – 299 с.

15. Хертек Я. Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь / Я. Ш. Хертек. – Кызыл: Тувинское книжное издательство, 1975. – 204 с.

Электроннуг курлавыр

1. Актуальные проблемы преподавания родного языка // URL: <http://infourok.ru/> (дата обращения: 13.06.2019).

2. ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований при правительстве Республики Тыва» // URL: <http://tigpi.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
3. ГБНУ МОиН РТ «Институт развития национальной школы» // URL: <http://irnsh.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).
4. ГБУ РТ «Национальный музей Республики Тыва имени Алдан-Маадыр» / URL: <http://museum.tuva.ru/> (дата обращения: 06.05.2018).
5. ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремесел» / URL: <http://tuvancenter.com/o-nas/> (дата обращения: 17.11.2020).
6. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (дата обращения: 23.02.2019).
7. Литературно-художественное издание «Улуг-Хем» // URL: <http://www. – ulughem65.html>. (дата обращения: 23.02.2019).
8. Молодые писатели Тувы // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (дата обращения: 14.11.2019).
9. Научно-популярный и методический журнал Башкы // URL: <https://bashky.ru/> (дата обращения: 14.11.2019).
10. Сайт Ассоциации учителей тувинского языка и литературы Республики Тыва // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (дата обращения: 11.02.2020).
11. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (дата обращения: 19.11.2020).
12. Сайт Тываның чогаалчылары. Эртем-методиктиг, өөредилгелиг сайт // URL: <http://pisateli-tuvy.ru> (дата обращения: 11.02.2020).
13. Федеральные государственные образовательные стандарты //URL: <https://fgos.ru/> (дата обращения: 22.11.2019).
14. Федеральный институт развития образования (ФИРО) РАНХиГС. Конкурс «Всероссийский мастер-класс учителей родного, в том числе русского, языка в 2020 году» // URL: firo@ranepa.ru (дата обращения: 11.02.2020).
15. Фестиваль педагогических идей // URL: <http://festival.1september.ru> (дата обращения: 24.06.2019).
16. Электронный журнал «Новые исследования Тувы» // URL: <http://www.tuva.asia>. (дата обращения: 17.11.2020).
17. Электронный корпус текстов тувинского языка // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (дата обращения: 17.11.2020).

